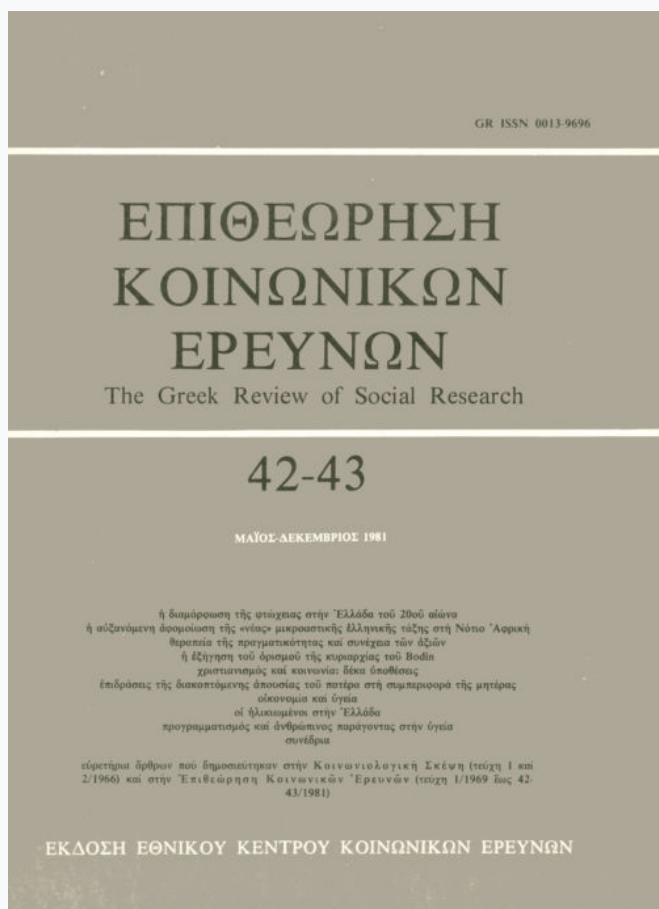

Vol 42 (1981)

42-43

Στεργίου Μπαμπανάσης

doi: [10.12681/grsr.416](https://doi.org/10.12681/grsr.416)

Copyright © 1981, Στεργίου Μπαμπανάσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](#).

To cite this article:

Μπαμπανάσης Σ. (1981). Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981). *The Greek Review of Social Research*, 42, 110-144. <https://doi.org/10.12681/grsr.416>

1. εισαγωγικές παρατηρήσεις γιά τήν έννοια τής φτώχειας

ή διαμόρφωση τής φτώχειας στήν Έλλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981)

του
Δρα Στέργιου Μπαμπανάση
Καθηγητή Πανεπιστημίου Βουδαπέστης

Η έρευνα καί ὁ προσδιορισμός τής έννοιας, τών μορφῶν καί τών διαστάσεων τής φτώχειας μποροῦν νά συμβάλουν στήν ἐξάλειψή της. Γενικά, ἡ πλήρης ἐπίγνωση ἐνός προβλήματος ἀποτελεῖ βασική προϋπόθεση γιά τή λύση του.

Ἡ φτώχεια εἶναι ἓνα ἀπ' τά πιό ἐπίμαχα προβλήματα τής ἐποχῆς μας πού ἔχει μακρά προϊστορία· ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐρευνας καί συζήτησης ἐπὶ ἐνάμισυ περίπου αἰῶνα. Ἡ συζήτηση αὐτή ἔχει περάσει στήν ἱστορία τών κοινωνικῶν ἐπιστημῶν σάν συζήτηση γιά τὸ πρόβλημα τής ἀβλότητος, τής ἀπόλυτης καί σχετικῆς ἐξαθλίωσης. Γύρω ἀπ' τὸ θέμα αὐτό ὑπάρχει πλούσια διεθνῆς βιβλιογραφία. Χωρίς νά ὑπεισέλθουμε σέ λεπτομέρειες, θά διατυπώσουμε σέ συντομία πρῶτα τή γνώμη μας γιά τήν έννοια καί τίς μορφές τής φτώχειας.

Μέ τόν ὅρο *φτώχεια* έννοῶ μιά κατάσταση, ἓνα βιοτικό ἐπίπεδο κάτω ἀπὸ τὸ ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης ἢ κάτω ἀπὸ τὸ μέσο βιοτικό ἐπίπεδο. Ἀπὸ τόν παραπάνω ὀρισμὸ ἐξάγεται ὅτι ἡ φτώχεια μπορεῖ νά εἶναι φυσική ἢ κοινωνική, ἀπόλυτη ἢ σχετική.

Γιά *φυσική ἢ ἀπόλυτη φτώχεια* μποροῦμε νά μιλάμε ὅταν ὁ βαθμὸς ἱκανοποίησης τών βασικῶν ἀναγκῶν διατροφῆς, ἐνδυμασίας, κατοικίας, παιδείας, πολιτισμοῦ κτλ. εἶναι κάτω ἀπὸ τὸ βιολογικὰ ἀναγκαῖο ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης. Καί ἡ φυσική φτώχεια ἔχει τίς κοινωνικὲς τῆς διαστάσεις, ἀφ' ἐνός γιατί οἱ αἰτίες τῆς εἶναι βασικά κοινωνικὲς καί ἀφ' ἑτέρου γιατί τὸ βιολογικὰ ἀναγκαῖο ὄριο διαβίωσης μεταβάλλεται ἀπὸ ἐποχὴ σέ ἐποχὴ, ἀπὸ χώρα σέ χώρα. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ *ἀπόλυτη φτώχεια* ἔχει καί μιά διαχρονική διάσταση: τῇ χειροτέρευση τών συνθηκῶν διαβίωσης σέ μιά δοσμένη περίοδο σέ σχέση μέ μιά προηγούμενη, πράγμα πού συντελεῖται ὄχι συνέχεια ἀλλὰ περιοδικά. Ἡ *σχετική ἢ κοινωνική φτώχεια* ἔχει ἐπίσης τουλάχιστο τρεῖς διαστάσεις: Ἡ μία εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου σέ σύγκριση μέ τὸ κοινωνικὰ ἀναγκαῖο ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης, μέ τὸ βαθμὸ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, ἡ σχέση τών ἱκανοποιουμένων ἀναγκῶν σέ σύγκριση μέ τίς ὑφιστάμενες ἀνάγκες πού ἀυξάνουν συνεχῶς, ὁλαδὴ ἡ *ἐξέλιξη τοῦ βαθμοῦ ἱκανοποίησης τών ἀναγκῶν*. Ἡ δευτέρα διάσταση εἶναι ἡ *διαμόρφωση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ σύγκριση μέ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀστικής τάξης, ἡ γενικότερα τών φτωχῶν, μὴ προνομιούχων στρωμάτων, σέ σχέση μέ τά πλούσια, προνομιούχα στρώματα*. Ἡ τρίτη διάσταση εἶναι ἡ *σύγκριση τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου μιάς χώρας μέ τὸ ἐπίπεδο ἄλλων χωρῶν*. Τέλος, πρέπει νά κάνουμε διάκριση τῆς *ὕλικῆς φτώχειας*, πού συνδέεται μέ τὴν ἔλλειψη ὕλικῶν ἀγαθῶν, τῆς *πνευματικῆς-ἐκπολιτιστικῆς φτώχειας*, πού συνδέεται μέ τὴν ἔλλιπῇ ἱκανοποίηση τών πνευματικῶν, ἐκπολιτιστικῶν ἀναγκῶν καί τῆς *ἐργασιακῆς φτώχειας*, πού εἶναι συνέπεια τῶν ἄθλιων συνθηκῶν ἐργασίας, τοῦ μονότονου χαρακτηριστῆρα τῆς ἐργασίας, τῆς ἔλλειψης τοῦ δημιουργικοῦ στοιχείου στὴ δουλειά.

Στὴ συνέχεια θά ἐξετάσουμε τίς παραπάνω μορφές

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Η διαμόρφωση των πραγματικών μέσων ημερομισθίων των εργατών στην Ελλάδα, 1920-1981

Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο	Έτος	Πραγματικό ήμερομισθίο
1920	100,0	1938	100,0	1959	100,0	1972	100,0
1921	...	1945	45,0	1960	103,5	1973	96,5
1922	147,7	1946	46,3	1961	108,1	1974	92,6
1923	...	1947	68,5	1962	114,9	1975	98,9
1924	106,2	1948	55,9	1963	117,9	1976	109,5
1925	...	1949	51,7	1964	124,0	1977	117,7
1926	105,8	1950	47,7	1965	130,2	1978	129,1
1927	...	1951	48,7	1966	139,1	1979	109,7
1928	92,9	1952	...	1967	149,2	1980	109,3
1929	...	1953	57,1	1968	159,2	1981	107,2
1930	97,9	1954	63,5	1969	167,0		
1931	97,3	1955	98,1	1970	172,5		
1932	88,0	1956	99,9	1971	184,3		
1933	...	1957	104,9				
1934	81,5	1958	109,0				
1935	91,4	1959	125,0				
1936	87,2						
1937	90,2						
1938	92,8						
1939	96,0						

Πηγή: Υπολογισμοί δικού μου με βάση επίσημα ή άνεπισημα στοιχεία. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιος Μπαμπανιάς, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176-196, σελ. 347-360 (χειρόγραφο).

Παρατήρηση: Οι υπολογισμοί για το 1980-81 είναι προκαταρκτικοί, στηρίζονται στα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ και του ΣΕΒ και αφορούν το μέσο βιομηχανικό ημερομισθίο. Βλ. *Δελτίο ΣΕΒ*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981, και *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 7/1/1982.

φτώχειας, όπως εξελίχθηκαν στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα, δηλαδή από το μεταίχμιο του αιώνα ως τις μέρες μας (1900-1981). Η ιστορική θεώρηση της φτώχειας μπορεί να μας βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας εξέλιξής της, στην αποκάλυψη των σημειώνων της μορφών και διαστάσεων και στον προσδιορισμό της πολιτικής που θα οδηγήσει, στο μέλλον, στην εξάλειψή τους.

2. η διαμόρφωση της φυσικής, απόλυτης φτώχειας

2.1. Η εξέλιξη των πραγματικών μέσων ημερομισθίων και μισθών (1900-1981)

Από τους σχετικούς υπολογισμούς μας, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

α) Τα μέσα πραγματικά ημερομισθία των εργατών στην Ελλάδα στο μεταίχμιο του αιώνα αυξήθηκαν, αλλά κατά τη διάρκεια του πρώτου παγκοσμίου πολέμου μειώθηκαν· στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920 παρουσιάσαν ύψωτική τάση, ενώ στην περίοδο μεταξύ 1927-1939 πτωτική τάση. Η μείωση συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (βλέπε Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1).

β) Η αγοραστική δύναμη των μέσων ημερομισθίων και μισθών ήταν και στην περίοδο 1945-1951 μικρότερη σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, αλλά αργότερα σημείωσε αύξηση, φτάνοντας και ξεπερνώντας το 1956 το προπολεμικό επίπεδο του 1939. Η αύξηση συνεχίστηκε και στην περίοδο 1956-1972, αλλά το 1973-75 έχουμε μείωση· το 1976-78 παρουσιάστηκε

πάλι αυξητική τάση, αλλά στην περίοδο 1979-1981 σημειώθηκε νέα πτώση (βλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1).

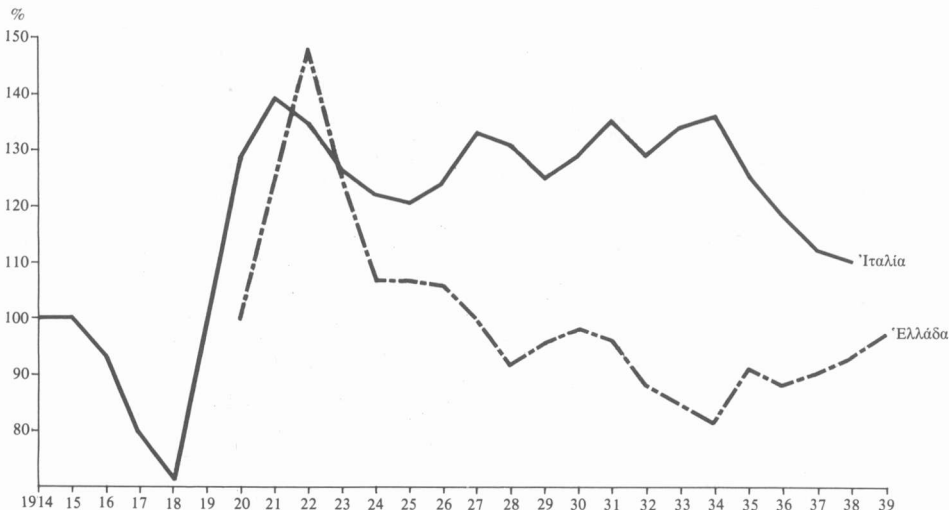
γ) Παρόμοιες είναι οι ροπές στην εξέλιξη των πραγματικών μισθών υπαλλήλων.

Στην πτώση των πραγματικών ημερομισθίων και μισθών στην περίοδο του μεσοπολέμου συνέβαλε άποψαστικά ή μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-33 και η άθροα είσοδη των προσφύγων. Είναι χαρακτηριστική η γνώμη του τότε τμηματάρχη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, Κ. Τιχίρν, που επισκέφτηκε το 1929 την Ελλάδα: «Λυπούμαι να σας ειπω ότι η έντυπωση στην όποιαν απέκκριση κάθε άλλο παρά καλή είναι... η κατάσταση των εργατών γενικώς είναι κακή. Τα ημερομισθία εδρσκονται εις απελπιστικώς χαμηλόν επίπεδον».¹

Η πτώση της αγοραστικής δύναμης των μισθών και ημερομισθίων στην περίοδο των πολέμων και·στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια θεωρείται κυρίως αποτέλεσμα των καταστροφών των πολέμων και της μαζικής ανεργίας. Η άνοδική τάση των πραγματικών μισθών και ημερομισθίων στην περίοδο 1956-1972 οφείλεται βασικά στην ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη, στη μείωση της μαζικής ανεργίας, στη μαζική μεταναστεύση και στην εντεινόμενη πάλι της εργατικής τάξης. Η μαζική μετανάστευση άλλαξε ριζικά το συσχετισμό στην αγορά εργασίας, μείωσε την προσφορά εργασίας σε μιά περίοδο που αυξήθηκε η ζήτηση εργα-

1. Βλ. *δημητριάδης* Ακρόπολις, 21/4/1929, και Σ. Κλαδά, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήνα, 1945, σελ. 57-58.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι. Η εξέλιξη των μέσων πραγματικών ημερομισθίων των εργατών στην Ελλάδα και'Italia, 1915-1939

σίας λόγω της ταχύρρυθμης ανάπτυξης. Προς την κατεύθυνση της αύξησης των εισοδημάτων επέδρασαν και τα μεταναστευτικά έμβασματα. Θετική επίδραση είχε επίσης στην αύξηση των μισθών ή ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος το 1974. Η πτώση της αγοραστικής δύναμης των μισθών και ημερομισθίων στην περίοδο 1973-75 και 1979-81 είναι συνέπεια εν μέρει της ασυνάρτητης οικονομικής πολιτικής της δικτατορίας και εν μέρει της οικονομικής κρίσης, του στασιμολογισμού.

Η παραπάνω γενική εικόνα, όμως, διαφοροποιείται αν εξετάσουμε ξεχωριστά τις διάφορες κατηγορίες των αναγκών και τα διάφορα στρώματα των φτωχών.

2.2. Ο υποσιτισμός και η υποχώρησή του

Ο υποσιτισμός αποτελεί μιά απ' τις πιο χειροπιαστές εκδηλώσεις της φυσικής φτώχειας. Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας ο υποσιτισμός ήταν σοβαρή μάστιγα για τον ελληνικό πληθυσμό, ιδιαίτερα για τα στρώματα των εργατών και αγροτών. Είναι χαρακτηριστική η εικόνα που μας δίνει ένα έγγραφο του 1906 για τις συνθήκες διατροφής των εργατών του Πειραιά: «Η τροφή όλων τούτων (δηλαδή των εργατών) εν ταῖς εργασίμοις ημέραις είναι ξηροφαγία με ρέγγες, ντομάτες, σταφύλια και με τυρόν και σαρόδες εσχά-

της ποιότητος...».² Σε υπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Αθήνας που υποβλήθηκε στη Διπλή Βουλή το 1911 αναφέρονται τα εξής για τους άρτεργάτες: «Η δέ εις τούς εργάτας παρεχομένη παρά του εργοδότη τροφή είναι ανεπαρκεστάτη και άθλια, τοιαύτη, ώστε ο εργάτης άρτοποιός, ο παρασκευάζων τον άρτον των άλλων να πεινά κατά σχήμα δξύμωνον!...».³ Οί ναυτεργάτες ζούσαν «μιά ζωή σκυλίσια. Μεγάλη κα- ταπίεση, λίγη τροφή, πολλές ώρες δουλειάς».⁴

Για την περίοδο πριν τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ο καθηγητής Ζολώτας γράφει ότι «ή διαίτα του Έλλη- νος εργάτου υπήρξε πάντοτε πολύ άπλή, και σήμεραν (δηλ. το 1926) δέ ακόμη συνίσταται συνήθως από λα- χανικά και ιχθείς... Η διατροφή του Έλληνος εργά- του δέν δύναται συνεπώς ουδέ πόρρωθεν να συγκριθῇ προς την του Εύρωπαίου συναδέλφου του...».⁵ Παρό- μοιες διαπιστώσεις κάνει και ο καθηγητής Χαριτάκης για τις συνθήκες ένδυμασίας και διατροφής του Έλ-

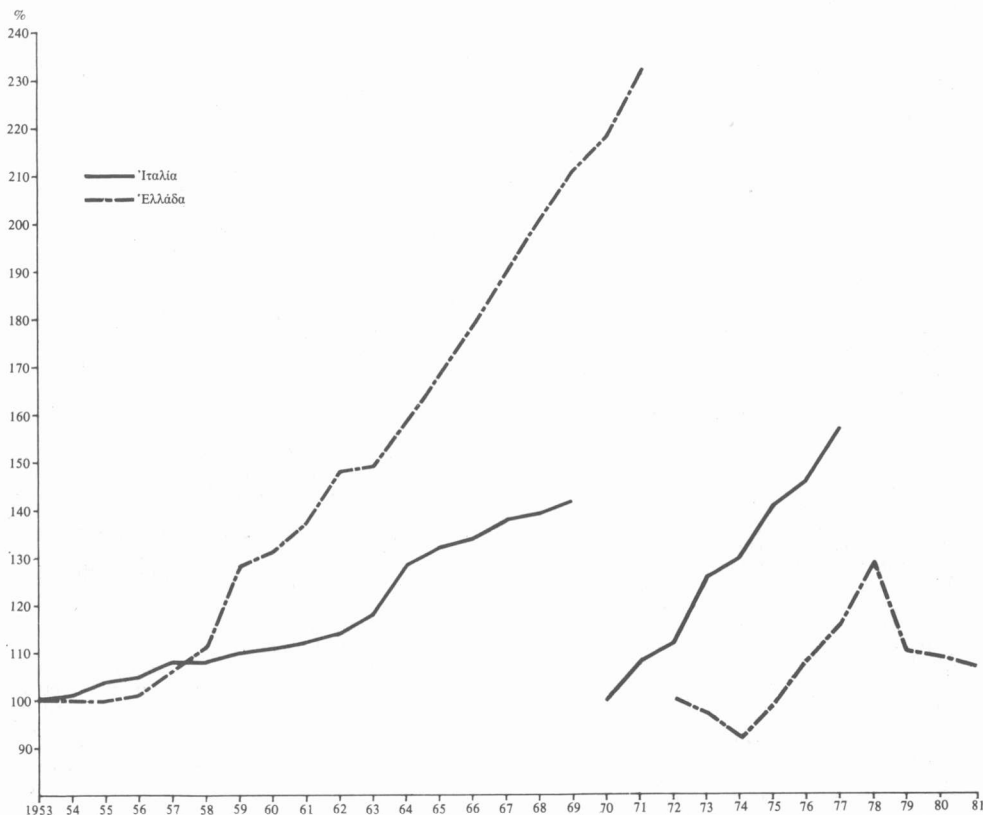
2. Βλ. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (δευτέρα έκδοση), έκδοτης Π.Δ. Καραβάκος, 1956, σελ. 207-211, 216-229.

3. Στο ίδιο.

4. Στο ίδιο, σελ. 190.

5. Ζ. Ζολώτας, *Η Ελλάδα εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, έκδοτικός οίκος «Ελευθερουδάκης», έν Αθήναις, 1926, σελ. 79-80.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ II. Η εξέλιξη των μέσων πραγματικών ημερομισθίων των εργατών στην Ελλάδα και'Itαλία, 1953-1981

ληνα εργάτη: «Η ένδυμασία του είχε πενιχρά. Σπάνιοι είναι οι εργάται, που έχουν ιδίαν ένδυμασίαν εργασίας, την οποίαν να αποθέτουν τό εσπέρας μετά τό πέρας της εργασίας των· συνήθως ό Έλλην εργάτης φορεί κατά τάς εργασίμους ημέρας έν παλαιόν ένδυμα, πού τόν κάνει νά φαίνεται ένιοτε ως άλήτης, και μόνον τάς ημέρας άργίας φορεί καθαρωτέραν περιβολήν... Άλλά και ή τροφή του Έλληνος εργάτου δέν είναι πάντοτε επαρκής. Συνήθως και ιδίως κατά τό θέ-

ρος δέν τρώγει θερμήν τροφήν... ή έντύπωσίς μου είναι ότι ένιοτε ό Έλλην εργάτης διατρέφεται χειρότερα άφ'ότι επιτρέπουν αί συνθήκαι του έλληνικού κλίματος...»⁶

Όλες οι σχετικές έρευνες απέδειξαν ότι ό υποσιτισμός στην περίοδο του μεσοπολέμου υπήρξε χρόνιο

6. Γ. Χαριτάκη, *Η ελληνική βιομηχανία*, τυπογραφείον «Εστία», έν Αθήναις, 1927, σελ. 98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Ποσότητες τροφίμων που καταναλώθηκαν κατά κεφαλή στην Ελλάδα, 1935-1963

Έτη	Δημη- τριακά (άλευρο- ποιημένα)	Πατά- τες	Ζάχα- ρη	Όσπρια και ξη- ροί καρποί	Κρέας	Χιλιόγραμμα κατ' Έτος		Λίπη Έλιές	Σύνολο	Θερμίδες ήμερησίου % ζωϊ- κής προέ- λευσης	Πρω- τεΐνη ήμερη- σίου (γραμ.)
						Γάλα	Αιπαρά	Πρω- τεΐνη			
1935-1938	163	14	10	16	20	4	4	15	2.600	12	—
1948-1950	154	34	9	12	11	3	3	15	2.500	9	76
1951-1953	149	41	10	17	14	3	3	15	2.500	11	—
1954-1956	165	41	12	15	18	4	4	18	2.880	12	91
1957-1959	168	44	12	14	22	5	5	19	2.990	13	96
1960-1962	157	39	14	14	26	5	5	18	2.940	11	88
1963	145	50	15	12	33	6	5	19	2.960	23	94

Πηγή: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1957-1960, σελ. 437-438.
Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 382.

και μαζικό φαινόμενο. Ο ειδικός γιατρός Ίωακείμο-
γλου το 1923 και το 1933 διαπίστωσε ότι η έλλειψη
βιταμινών ήταν συχνό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μία
μελέτη του Λαγαρά, που αφορούσε την περίοδο 1938-
1939 και που στηριζόταν στην έρευνα επί 55 εργατι-
κών οικογενειών της Αθήνας, αποκάλυψε ότι σημαν-
τικό μέρος των εργατικών οικογενειών υποσιτιζόταν
ποσοτικά όσον αφορά τα τρόφιμα που δίνουν ενέργει-
α, το 30% υποσιτιζόταν σε μεγάλο βαθμό, ενώ πα-
ράλληλα υπήρχε ανεπάρκεια και από ποιοτικής πλευ-
ρας στη διατροφή των φτωχότερων στρωμάτων. Ο
καθηγητής Καλογερέας διαπιστώνει ότι πάνω από το
30% του ελληνικού λαού υποσιτιζόταν πριν τον δεύτερο
παγκόσμιο πόλεμο τόσο από άποψη θερμίδων όσο και
από άποψη πρωτεϊνών, κυρίως ζωικής προέλευσης.⁷
Ο βαθμός υποσιτισμού φαίνεται και από τα παρακά-
τω στοιχεία. Η κατά κεφαλή κατανάλωση θερμίδων
στην περίοδο 1935-38 ανερχόταν, κατά μέσον όρο, σε
2.600, από τις οποίες μόνον 12% ήταν ζωικής προέ-
λευσης. Η κατά κεφαλή κατανάλωση κρέατος ήταν
μόνο 20 κιλά και της ζάχαρης 10 κιλά.⁸ Ο βαθμός υ-
ποσιτισμού στά φτωχότερα στρώματα ξεπερνούσε τον
μέσο όρο. «Μέχρι το 1940 — γράφει ο καθηγητής Ι.Κ.
Εξάρχου — η διατροφή του μέσου Έλληνα ήταν έλ-
λειμματική, και μάλιστα στις πτωχές ορεινές περιοχές
της χώρας δεν κάλυπτε ούτε τις βασικές θερμίδικές ά-
νάγκες του ανθρώπινου οργανισμού. Κατά την περίο-
δο αυτή, οι ανάγκες σε πρωτεΐνες καλύπτονταν σχε-
δόν αποκλειστικά με φυτικά προϊόντα... Υπήρχαν ά-
γροτικές περιοχές που καταλάωναν κρέας μόνο το
Πάσχα, τα Χριστούγεννα και 3-4 άλλες μεγάλες γιορ-
τές το χρόνο».⁹

Στην περίοδο της κατοχής, ο υποσιτισμός πήρε με-

γαλύτερες διαστάσεις. Είναι αρκετό να αναφέρουμε
μόνο ένα στοιχείο: τον τραγικό χειμώνα του 1941
στην Αθήνα ο αριθμός των θυμάτων από βιολογικό
θάνατο ανήλθε περίπου στις 150.000 άτομα.¹⁰

Στά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, η διατροφή του
ελληνικού λαού εξακολούθησε να είναι από πολλές
άποψεις χειρότερη από ότι συνέβαινε την προπολεμι-
κή εποχή. Σε σχέση με το 1935-38, π.χ., η μέση κατά
κεφαλή κατανάλωση θερμίδων, πρωτεϊνών ζωικής
προέλευσης και ζάχαρης ήταν μικρότερη μέχρι το
1953, των όσπριων μέχρι το 1950, του κρέατος μέχρι
το 1956 και των δημητριακών μέχρι το 1958. Στη με-
τέπειτα μεταπολεμική περίοδο, το επίπεδο διατροφής έ-
φτασε και ξεπέρασε το προπολεμικό επίπεδο. Μεταξύ
1935-38 και 1963, π.χ., η κατά κεφαλή κατανάλωση
κρέατος αυξήθηκε από 20 σε 33 κιλά, της ζάχαρης ά-
πό 10 σε 15 κιλά, των ημερήσιων θερμίδων από 2.600
σε 2.960 (βλ. Πίνακα 2).

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός της συνολικής ιδιωτικής
κατανάλωσης αυξήθηκε στη δεκαετία 1950-1960 κατά
4,5%, στη δεκαετία 1960-1970 κατά 6,7% και στην
περίοδο 1970-1979 κατά 4,8%. Η αύξηση της κατα-
νάλωσης τροφίμων ήταν μικρότερη: 3,7, 4,8 και 2,3%
αντίστοιχα (βλ. Πίνακα 3). Η κατά κεφαλή κατανά-
λωση κρέατος έφτασε το 1976 τα 57,6 κιλά, των ιχθυη-
ρών τα 16,7 κιλά, του συνολικού γάλακτος σε 261,6
και των αυγών σε 13 κιλά. Από το κρέας, το 35,1%
ήταν βοδινό, το 22,9% αιγοπροβάριο, το 22% χοιρινό
και το 18,7% όρνιθιο κρέας.¹¹

Σήμερα, ο υποσιτισμός στην Ελλάδα έχει περιορι-
στεί σε σύγκριση με το παρελθόν, αλλά δεν έχει εξαλει-
φθεί εντελώς. Η κατά κεφαλή κατανάλωση θερμίδων,
ιδιαίτερα ζωικής προέλευσης θερμίδων, του κρέατος,
των πρωτεϊνών κτλ., είναι μικρότερη σε σχέση με τις
βιολογικά αναγκαίες ποσότητες. Γενικά, το διατολό-
γιο των Ελλήνων δεν είναι ορθολογικό. Αυτό απο-

7. Ανταός, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314
και 1/1951, σελ. 31-36.

8. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1959-1960, σελ. 437-438.

9. Ι.Κ. Εξάρχου, «Άλμα στην κατανάλωση κρέατος και άλλων
ζωοκομικών τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα», Οικονομικός Τα-
χυδρόμος, 14/9/1978, σελ. 24.

10. Νέα Οικονομία, 7/1957, σελ. 388.

11. Ι.Κ. Εξάρχου, στο ίδιο, σελ. 26.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Η αύξηση και η διάρθρωση της ιδιωτικής κατανάλωσης στην Ελλάδα, 1950-1979

	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης				Ἀναλογία στο σύνολο τῶν δαπανῶν κατανάλωσης			
	1950/60	1960/70	1970/79	1950	1960	1970	1979	
1. Τρόφιμα	3,7	4,8	2,3	46,1	43,0	35,8	29,2	
2. Ποτά	2,0	6,0	7,7	4,3	3,4	3,2	4,2	
3. Καπνός	5,0	5,6	6,4	3,7	3,9	3,5	4,0	
4. Ἰματισμός-Υπόδηση	5,3	10,5	4,7	8,4	9,1	13,0	13,0	
5. Στέγαση-Υδρευση	4,5	6,2	6,5	12,4	12,5	11,9	13,2	
6. Θέρμανση-Φωτισμός	6,6	8,4	6,1	1,7	2,0	2,4	2,7	
7. Ἐπιπλα-Οικιακά σκεύη	12,8	9,9	6,0	1,7	3,6	4,7	6,7	
8. Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	1,9	6,1	4,0	5,4	4,2	4,0	3,5	
9. Ἀτομικός εὐπρεπισμός-Υγιεινή	3,0	10,0	4,7	4,1	3,6	4,8	4,4	
10. Μεταφορές	8,1	9,7	9,0	3,9	5,5	7,2	11,0	
11. Ἐπικοινωνίες	14,4	14,6	13,6	0,2	0,6	1,2	2,4	
12. Δαπάνες ἀναψυχῆς καὶ διασκέδασης	5,9	8,6	5,8	5,5	6,3	7,5	8,4	
13. Ἐκπαίδευση	8,0	3,6	1,0	1,5	2,1	1,6	1,1	
14. Ἄλλες ὑπηρεσίες	4,3	6,9	1,8	1,0	1,1	1,1	0,8	
Ἐγχώρια ἰδιωτικὴ κατανάλωση	4,6	6,8	5,1	99,9	100,9	102,0	104,6	
15. Δαπάνες μονίμων κατοίκων στὴν ἀλλοδαπή	13,0	9,8	11,7	0,3	0,6	0,8	1,2	
16. Μείον: Δαπάνες μὴ μονίμων κατοίκων στὴν ἡμεδαπή	29,0	13,8	13,2	0,2	1,5	2,8	5,8	
Ἐθνικὴ ἰδιωτικὴ κατανάλωση	4,5	6,7	4,8	100,0	100,0	100,0	100,0	

Πηγή: - Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, 'Αθήναι, 1976, σελ. 22.
- Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1973-1977, 'Αθήναι, 1979, σελ. 35.
- Προσωρινοί Έθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος έτους 1979, 'Αθήναι, 1980, σελ. 76.

δεικνύεται και από τό γεγονός ότι πολλοί Έλληνες τό πρώτο δέν τρώνε καθόλου ή δέν τρώνε κανονικά, ενώ τό βράδυ τρώνε άργά και μεγάλες ποσότητες. Περισσότερο άνεπαρκής είναι τόσο από ποσοστική όσο και από ποιοτική πλευρά ή διατροφή των φτωχότερων στρωμάτων, παρόλο πού διαθέτουν μεγαλύτερο ποσοστό τό εισοδήματός τους γιά δαπάνες τροφίμων.

2.3. Η διαμόρφωση των άσθενειών πού σχετίζονται μέ ή φτώχεια και τίς άθλιες συνθήκες εργασίας

Στό μεταίχμιο και τίς πρώτες δεκαετίες τό αιώνα μας, οί συνθήκες ύγείας και εργασίας ήταν άθλιες στην Ελλάδα, και έμοιαζαν σέ άθλιότητα μέ τίς συνθήκες πού επικρατούσαν στην Άγγλία και τίς άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες στην περίοδο της πρωταρχικής επανάστασης. Κανένα μέτρο δέν παιρνόταν γιά την προστασία της ύγείας των εργαζομένων, την προώθηση της εργασίας και τον περιορισμό των εργατικών άτυχημάτων. Τά εργοστάσια χρησιμοποιούσαν αυθαίρετα την παιδική και γυναικεία εργασία.¹² Η διάρκεια της εργασίας ημέρας κυμαινόταν, στην περίοδο 1914-1920, από 10 έως 12 ώρες.¹³ Στό υπό-

μνημα τό Έργατικό Κέντρο της Άθήνας πού υποβλήθηκε στη Βουλή τό 1911 αναφέρονται τά έξής γιά τους 1.500 περίπου εργάτες στη βιομηχανία βιβλίου και τύπου. «Κρουσμάτα μολυβδιάσεως και δηλητηριάσεως δι' αντιμονίου καθημερινώς σημειώνονται εις την τάξιν των, την όποιαν μαστίζει κυριολεκτικώς ή άνθρωποφθόρος φυματίσις· όχρωι και κίτρινοι, όρθιοι από πρωΐας μέχρις εσπέρας, ως επί τό πλείστον μέσα εις τρώγλας και κατώγια, εις άτμόσφαιραν άπόζουσαν κυριολεκτικώς και κεκορεσμένην από άέρια δηλητηριώδη, κακώς δέ διατρώμενοι, λόγω άθλιών συνθηκών περί την πληρωμήν, έξαντλούμενοι σωματικώς και διανοητικώς, διεξάγουν κατ' άρχήν υπέρ πάντων άλλων εργατικών τάξιν άπγνωσμένον τον προς τον θάνατον αγώνα... «Ποικίλα νοσήματα, όφθαλμικά, νευρικά, ψυχικά, άρθρίτις, ποδάγρα, ρευματισμοί, όφθαλμίες είναι αί συνέπειαι της τοιαύτης εργασίας». Γιά τους 3.300 καπνεργάτες τό ύπόμνημα γράφει ότι τά καπνεργοστάσια, «εστερηνέμενα φωτός και άερισμού, μέ ξύλινα πατώματα, ύποκάπτουν λαθραίως, άλλ' άσφαλώς, την ύγειαν των εργατών· οί καπνεργάται ένεκα τούτων υπόκεινται εις πλείστα νοσήματα και ιδίως εις φυματίσιν από την όποιαν άποθνήσκει ικανός αριθμός εκ τούτων κατ' έτος». Στίς βιομηχανίες και βιοτεχνίες των μετάλλων «ουδέίς όρος ύγιεινής, ούδεμία πρόνοια υπέρ ασφαλίσσεως της ζωής και της ύγείας και της σωματικής άκεραιότητας των εργατών τούτων ύπάρχει...». Γιά τά μεταλλεία, λατομεία, όρυχεία, πού άπασχολούσαν τό 1909 11.274 εργάτες, ά-

12. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Γ. Κορδάτου, στό *Ιδιο*, σελ. 207-211, 216-229.

13. Βλ. Ε. Ζολώτα, στό *Ιδιο*, σελ. 81-82. Τά στοιχεία προέρχονται από την Έπιθεώρηση Έργασίας τό Έπουργείου Έθνικής Οίκονομίας.

ναφέρει: «Αί μεταλλευτικά έργασιαί, διεξαγόμεναι ως επί το πλείστον εις ύπογειους στοάς, υπό συνθήκας όλωσδιόλου άνθυγιεινάς, πολλούς εργατάς οδηγούν εις τόν "Αδην κατ' έτος, τούς μέν εξ άσφυξίας άποθνήσκοντας, τούς δέ υπό χωμάτων και λίθων εκ τών όροφών καταπιπτόντων φονευόμενους... "Η στατιστική τών θυμάτων τών εργασιών τούτων κατά τό 1909 είναι ή εξής: φονευθέντες 14, πληγωθέντες 174. "Αναλογία δυστυχημάτων επί 1.000 εργατών ήμερησίως: θάνατοι: 1.490, τραύματα: 3.764». Στά βυρσοδεψεία, οί όροι τής ύγιεινής... είναι φρικώδεις: «άληθινά έργαστήρια θανάτου ήμπορούν νά όνομασθουν τά εργοστάσια αυτά· διότι μέσα εις αυτά οί εργαταί εισέρχονται άκμαίοι, σφριγηλοί, φαιδροί, και μετά τινα έτη έξέρχονται κυρτωμένοι, άσθενικοί, φθισιώντες... έκτός τούτων, τό ήμισυ και πλέον τών εργατών πάσχει έκ χρονίων ρευματισμών ένεκα τής ύγρασίας». ¹⁴

"Απ' τίς άσθενείες πού σχετίζονται μέ τίς άθλιες συνθήκες διαβίωσης και έργασίας πλατιά διαδεδομένες ήταν ή **φυματίωση** και ή **έλονοσία**. "Η τελευταία μαρτίζει τούς έλληνικούς πληθυσμούς εις ευνράτην κλίμακα και έλαττώνει σημαντικώς τήν εργατικήν των δύναμιν». ¹⁵

Στή **δεκαετία του 1910** παρατηρείται μιά όρισμένη βελτίωση στις συνθήκες έργασίας πού όφειλεται έν μέρει στόν εκσυγχρονισμό τής εργατικής νομοθεσίας και έν μέρει στην ίσχυροποιημένη πάλι τής εργατικής τάξης. "Αλλά ριζική πρόοδος δέν ήρθε άκόμη.

Στήν **περίοδο του μεσοπολέμου**, σέ όρισμένους κλάδους καθιερώθηκε νομικά τό **8ωρο**, αλλά στην πράξη δέν τηρούνταν μέ συνέπεια. Σέ πολλούς τομείς, ή **διάρκεια έργασίας** ήταν στην πραγματικότητα 10-12 ώρες. "Ο άνώτερος υπάλληλος τής Κοινωνίας τών Έθνών Τίττερ, μέ βάση μιά έπιτόπια έρευνα πού έκανε τό 1929, διαπίστωσε πώς «ή ύγιεινή κατάσταση τών Έλλήνων εργατών ήταν έλκεινή και πώς ή εργατική νομοθεσία δέν εφαρμόζοταν». ¹⁶ "Από τήν ύψωτική τάση τών εργατικών άτυχημάτων μπορεί κανείς νά συμπεράνει ότι επιδεινώθηκαν οί συνθήκες έργασίας. "Ο αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων στά μεταλλεία, λιγνιτωρυχεία και μεταλλουργεία στην περίοδο μεταξύ 1933-37 αύξήθηκε από 677 σέ 1.161, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε. Τό σύνολο τών εργατικών άτυχημάτων από 4.055 πού ήταν τό 1928 αύξήθηκε σέ 29.865 τό 1939, δηλαδή κατά 7,4 φορές. ¹⁷

"Ο παιδιατρος καθηγητής Γ. Μακκάς, μέ έρευνες πού έκανε τό 1931-34 στην περιοχή τής "Αθήνας, διαπίστωσε σέ πολλά μωρά **ξεροφθαλμία** πού προερχόταν από έλλειψη βιταμίνης Α στό γάλα τής μητέρας. Τό συμπέρασμα είναι ότι οι μητέρες τών μωρών αυτών έπί 6 τουλάχιστον μήνες δέν είχαν καταναλώσει τρόφιμα πού περιέχουν τέτοιες βιταμίνες, δηλαδή βούτυρο, αυγά, γάλα, ψάρι κτλ. Παρόμοια άσθένεια διαπιστώθηκε και σέ άλλες πόλεις τής Ελλάδας, όπως π.χ. στά

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. "Η εξέλιξη τής γεννητικότητας και τής θνησιμότητας στην Ελλάδα και "Ιταλία, 1900-1977

Έτος	Έλλάδα			"Ιταλία		
	A	B	Γ	A	B	Γ
1900	...	...	...	33,0	23,8	14,4
1910	...	...	...	33,3	19,9	15,6
1920	21,2	13,6	11,2	32,2	19,0	28,2
1930	31,3	16,3	14,0	26,7	14,1	14,8
1940	24,5	12,8	9,0	23,5	13,6	14,2
1950	20,0	7,1	10,3	19,6	9,8	15,4
1960	18,9	7,3	14,5	18,1	9,6	15,4
1969	17,4	8,1	14,5	17,6	9,9	14,0
1977	15,5	9,0	10,9	13,2	9,6	17,6

A = "Αριθμός γεννηθέντων ζώντων πού αναλογούν σέ 1.000 κατοίκους.

B = "Αριθμός θανάτων πού αναλογούν σέ 1.000 κατοίκους.

Γ = "Αριθμός γεννηθέντων πεθαμένων παιδιών πού αναλογούν σέ 1.000 γεννηθέντα ζώντα παιδιά.

Τρίκαλα. ¹⁸ "Ο άσχημες συνθήκες διατροφής, κατοικίας και έργασίας αποτέλεσαν βασικές αίτιες τού χαμηλού όριου ηλικίας, τού ύψηλου ποσοστού θνησιμότητας, τής υπόσκαψης τής υγείας τού λαού. Τό ποσοστό θνησιμότητας στην περίοδο 1850-1885 κυμαινόνταν μεταξύ 17,73-24,13%, ενώ στην περίοδο 1921-1940 μεταξύ 12,82-18,38%. "Η σύγκριση των στοιχείων όδηγεί στό συμπέρασμα ότι στην περίοδο 1921-1940 έπληθε κάποια βελτίωση σέ σχέση μέ τόν περασμένο αιώνα, αλλά ή τάση αυτή δέν ήταν σταθερή· στην περίοδο 1922-1937 έχουμε χειροτέρευση σέ σχέση μέ τό 1921. "Η παιδική θνησιμότητα αύξήθηκε μεταξύ 1920 και 1930, αλλά μειώθηκε μεταξύ 1930 και 1940 (βλ. Πίνακα 4).

Γιά τή **σχέση φτώχειας, άσθενειών και αιτιών θανάτου**, μπορούμε νά βγάλουμε έμμεσα όρισμένα συμπεράσματα μέ βάση τά παρακάτω στοιχεία. Στην περίοδο 1921-1937, ό αριθμός τών θανάτων, πού είχαν σάν αίτια ή **φυματίωση** και την **έλονοσία**, ανήλθε στις 161.002 και 85.739 άτομα αντίστοιχα. ¹⁹ Πρόκειται για τεράστιους αριθμούς, ιδιαίτερα άν συγκριθούν μέ τόν αριθμό τού έλληνικού πληθυσμού. Είναι γνωστό ότι και οί δύο παραπάνω άσθενείες — ιδιαίτερα ή πλατιά διάδοση τής φυματίωσης — είναι κύρια συνέπεια τής φτώχειας, τής κακής διατροφής, τών άθλιων συνθηκών κατοικίας, υγείας και διαβίωσης γενικότερα και μάλιστα πριν πρώτα άπ' όλα τά φτωχά στρώματα. "Η άναλογία τών θανάτων από φυματίωση ήταν πολύ μεγαλύτερη στόν πληθυσμό τών πόλεων και στις γραμμές τού προλεταριάτου, ενώ ή θνησιμότητα από έλονοσία θέριζε πρώτα άπ' όλα τήν άγροτιά. Τό ίδιο και ή **παιδική θνησιμότητα**, έδερνε κυρίως τίς εργαζόμενες τάξεις. Στην περίοδο 1921-1928 πέθαναν 102.122 μωρά ηλικίας κάτω τού ένός έτους. ²⁰ "Απ' τίς άνακονοσεις τού "Υγειονομικού Τμήματος τής Κοινωνίας τών

14. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*.

15. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 98.

16. "Από συνέντευξη τού στην έφημερίδα *Ακρόπολις* στις 21 "Απριλίου 1929. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 235.

17. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 197-198. Α. Μομφεράτου. "Η προούλας έργασίας, "Αθήνα, 1959, σελ. 23.

18. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες, "Ανταίος, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314 και 1/1951, σελ. 32-36.

19. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1938, σελ. 502.

20. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 451.

Εθνών φαίνεται ότι η παιδική θνησιμότητα κυμαινόταν στην Αθήνα, κατά την περίοδο 1927-1938, κατά έτησιο μέσον όρο γύρω στα 127‰. Ο καθηγητής Σπηλιόπουλος, που αναφέρει τα παραπάνω στοιχεία, διαπιστώνει σε συνέχεια τα εξής. Στην υπαίθρο, η παιδική θνησιμότητα είναι ακόμα μεγαλύτερη, το ίδιο και στις εργατικές συνοικίες των πολεοδομικών κέντρων. Σε μερικές περιοχές φτάνει τα 160-500‰. Στην Ελλάδα έχει διαπιστωθεί το μοναδικό φαινόμενο ότι η παιδική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη στις τάξεις όπου το θήλασμα είναι σχεδόν γενικό σε σχέση με τις τάξεις όπου η αναλογία των θηλασμένων μωρών είναι μεγαλύτερη. Το παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται απ' ενός στο γεγονός ότι οι γονείς και τα παιδιά των εργατικών και αγροτικών τάξεων στερούνται των απαραίτητων δρών υγιεινής, που απαιτούνται για τη διαβίωση, καθώς και των μέσων που χρειάζονται για την εξασφάλισή της, και απ' ετέρου στο γεγονός ότι είναι ανεπαρκής η σχετική διαφώτιση.²¹

Στην περίοδο της κατοχής, το επίπεδο της δημόσιας υγείας έφτασε σε επικίνδυνο βαθμό. Το 72% των παιδιών είχαν αδυναμία λόγω υποσιτισμού και έλλειψης υγειονομικής περίθαλψης. Μόνο ο αριθμός των *φυματικών* είχε φτάσει τις 450.000 άτομα.²² Στη μεταπολεμική περίοδο επήλθε βαθμιαία βελτίωση στην κατάσταση υγείας του ελληνικού λαού τόσο σε σύγκριση με την κατοχή όσο και σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Η βελτίωση όμως αυτή δεν ήταν γενική· σε όρισμένους τομείς σημειώθηκε χειρότερηση. Πέρα απ' αυτό, η βελτίωση άγγιξε σε μικρότερο βαθμό τα φτωχά στρώματα. Τα στοιχεία που ακολουθούν επιβεβαιώνουν τις παραπάνω διαπιστώσεις.

Η *παράταση της προσδοκώμενης ζωής* είναι ένας δείκτης που εκφράζει κατά κάποιον τρόπο τη γενικότερη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και την υποχώρηση της φτώχειας. Στην Ελλάδα η προσδοκώμενη ζωή των *ανδρών* στο πρώτο έτος της ηλικίας τους, από 58,65 χρόνια που ήταν το 1930 ανέβηκε στα 72,16 χρόνια το 1970. Για τις γυναίκες ήταν 61,73 και 75,32 χρόνια αντίστοιχα.²³

Ο άλλος δείκτης είναι η *θνησιμότητα* που μειώθηκε σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο· το ποσοστό της θνησιμότητας από 12,82‰ που ήταν το 1940 μειώθηκε στο 9,04‰ το 1977 (βλ. Πίνακα 4). Οι θάνατοι βρεφών κάτω του ενός έτους επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων ήταν το 1939 118,15, ενώ στην περίοδο 1949-1977 κυμαινόνταν μεταξύ 20,36-44,15. Με μικρές αδιομοιώσεις, η τάση μείωσης αυτού του δείκτη χαρακτηρίζει όλη τη μεταπολεμική περίοδο.²⁴

Σημαντικές μεταβολές έχουν συντελεστεί στη *σύνθεση των ασθενειών*. Τη διαδικασία αυτή μπορούμε να την παρακολουθήσουμε με βάση δύο δείκτες: το δεί-

κτη των εξελθόντων ασθενών κατά κατηγορίες νόσων και το δείκτη των θανάτων κατά βασικές αιτίες θανάτου (βλ. Πίνακες 5 και 6).

Η *φυματιώση* περιορίστηκε στο ελάχιστο στη μεταπολεμική περίοδο. Το ποσοστό των θανάτων εξ αιτίας της *φυματιώσης* — σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων (= 100) — μειώθηκε από 14,3% το 1938 σε 0,7% το 1977. Μεταξύ 1970 και 1977 από το σύνολο των εξελθόντων ασθενών (= 100) η αναλογία εκείνων που είχαν *λοιμώξεις και παρασιτικές ασθένειες* έφτασε από 5,5% σε 4,7% και εκείνων που έπασχαν από *ασθένειες αναπνευστικού συστήματος* από 14,6% σε 10,5%. Η *ελονοσία* εξαλειφθηκε μεταπολεμικά ως ασθένεια και ως αιτία θανάτου (1938 1%, 1977 0,0%). Η αναλογία των *ασθενειών του πεπτικού συστήματος* — σε σύγκριση με το σύνολο των εξελθόντων ασθενών — μειώθηκε από 16,1% το 1970 σε 14,5% το 1977. Η βελτίωση αυτή είναι αποτέλεσμα απ' τη μιά μεριά της πρόδου που επιτελέθηκε στο θεραπευτικό μέσο (φάρμακα κτλ.) και στο υγειονομικό σύστημα και από την άλλη της γενικότερης βελτίωσης των συνθηκών διατροφής και διαβίωσης.

Ταυτόχρονα, όμως, υπάρχει μία σειρά από *ασθένειες που παρουσιάζουν υψωτική τάση* στη μεταπολεμική περίοδο. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν π.χ. οι *καρδιακές ασθένειες*, οι *έγκεφαλοαγγειακές ασθένειες* και ο *καρκίνος*. Στην περίοδο μεταξύ 1938 και 1977 — σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων — το ποσοστό των θανάτων εξ αιτίας *καρδιακών νόσων* αδιάφηκε από 7,8% σε 18,6%, ενώ το ποσοστό των θανάτων εξ αιτίας του *καρκίνου* ανήλθε από 5,9% σε 18,4%. Μεταξύ 1970 και 1977 το ποσοστό των θανάτων εξ αιτίας διαφόρων μορφών *υπέρτασης* αδιάφηκε από 1,3% σε 1,5%, των θανάτων εξ αιτίας *έγκεφαλοαγγειακών νόσων* από 14,8%, σε 17,6% και των θανάτων εξ αιτίας *αυτοκινητιστικών ατυχημάτων* από 1,4% σε 2,1%. Τάση αύξησης παρουσιάζει η αναλογία των παραπάνω ασθενειών και στους εξελθόντες ασθενείς. Το ποσοστό των *νόσων του κυκλοφοριακού συστήματος* από 7,4% το 1970 έφτασε στο 9,7% το 1977, ενώ εκείνων των *ψυχικών διαταραχών* από 2,6% σε 3,0% (βλ. Πίνακες 5 και 6). Τα αδιάφημα ποσοστά θανάτων και ασθενειών στους παραπάνω τομείς σχετίζονται — άμεσα ή έμμεσα — με τον σύγχρονο τρόπο ζωής, τους ρυθμούς, το άγχος και την άνορθολογική κατανάλωση που συνεπάγεται.

Μία σχετική πρόδου παρατηρείται κατά τη μεταπολεμική περίοδο στη *νομοθεσία για την υγιεινή και ασφάλεια των εργαζομένων, στους τόπους δουλειάς και στις συνθήκες εργασίας*. Αλλά η μη συνεπής τήρηση της σχετικής εργατικής νομοθεσίας, απ' τη μιά μεριά, και η έλλειψη βασικών τεχνολογικών και οικονομικών προϋποθέσεων, απ' την άλλη, έχουν σαν συνέπεια οι συνθήκες εργασίας να εξακολουθούν σε πολλά εργοστάσια να παρουσιάζουν και στη μεταπολεμική περίοδο μία άθλια εικόνα. Αυτό επιβεβαιώνεται από μία σειρά έρευνών, εκθέσεων και από τον μεγάλο αριθμό των εργατικών ατυχημάτων.

Αναφέρουμε πρώτα μερικές διαπιστώσεις της έκθεσης *Εμπειρογνομώνων του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παραγωγικότητας* που συντάχθηκε το 1958 με βάση επι-

21. Γ. Σπηλιόπουλος, «Σκέψεις για την προφύλαξη του παιδιού και της μητέρας», *Ανατολ*, 15/11/1946 και 12/5/1946, σελ. 127-128.

22. Α. Σμπαρούνη, *Αναμνήσεις εκ του Β' παγκοσμίου πολέμου*, Αθήνα, 1950, σελ. 384.

23. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 50.

24. Βλ. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 41.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Θάνατοι στην Ελλάδα κατά βασικές αιτίες θανάτου, 1938-1977

Αιτίες θανάτου (Διεθνής ονοματολογία 1965)	Ποσοστό επί 1.000 θανόντων				
	1938	1951	1955	1971	1977
B5. Φυματίωση αναπνευστικού συστήματος	116,0	85,6	37,4	9,5	5,0
B6. Φυματίωση άλλων μορφών	26,6	17,6	3,1	0,5	2,2
B9. Κοκκύτης	4,7	1,2	1,4	0,3	0,04
B14. Ίλαρα	2,0	0,7	0,2	0,03	0,16
B16. Έλονοσία	9,7	0,3	0,00	0,00	0,00
B19. Κακοήγη νεοπλασμάτα και νεοπλασμάτα του λεμφικού και αιμοποιητικού ιστού	59,1	112,7	151,4	160,6	184,1
B21. Σακχαρώδης διαβήτης	...	...	...	27,2	35,1
B27. Μορφές υπέρτασης	...	...	...	13,3	15,4
B28. Ίσχαμία του μυοκαρδίου	78,3	132,6	153,1	85,4	107,8
B29. Άλλες νόσοι της καρδιάς	...	...	...	91,6	78,0
B30. Έγκεφαλογγειακές νόσοι	...	...	...	148,4	176,1
B31. Γρίπη	33,3	26,4	5,0	5,9	11,0
B32. Πνευμονία	106,5	57,7	35,3	35,0	31,7
B33. Βρογχίτιδα, εμφύσημα και άσθμα*	10,8	4,2	3,6	28,8	30,5
B37. Κίρρωση ήπατος	...	...	...	18,9	14,5
B38. Νεφρίτιδα και νέφρωση	...	...	...	17,3	12,6
B45. Συμπτώματα και άσαφώς καθοριζόμενες καταστάσεις	...	...	...	123,2	94,4
BE47. Άτυχηματα από αυτοκίνητα	...	...	...	14,2	21,2
BE48. Άτυχηματα άλλης φύσης	...	...	...	32,1	30,6

* Για το 1938, 1951 και 1955 μόνο βρογχίτιδα.

Παρατήρηση: Τα στοιχεία του 1938, 1951 και 1955 είναι απόλυτα συγκρίσιμα. Το ίδιο και τα στοιχεία του 1971 και 1977. Η σύγκριση των στοιχείων πριν και μετά το 1955 πρέπει να γίνεται με κάποια επιφύλαξη.

Πηγές: Για το 1938, 1951 και 1955: Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος. Βλ. Οικονομική και Λογιστική Έγκυκλοπαίδεια ΕΛΛΑΣ, τόμος Δ', σελ. 663. Για το 1971: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972, σελ. 48. Για το 1977: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 48.

τόπιες έρευνες που διενεργήθηκαν στην Ελλάδα.²⁵ Σύμφωνα με την Έκθεση, οι συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα βρίσκονταν πολύ κάτω από το αποδεκτό επίπεδο. Ο φωτισμός ήταν συχνά πολύ άσχημος. Δεν τηρούνταν οι κανόνες καθαριότητας· τα πλυντήρια και τα αποχωρητήρια ήταν ακατάλληλα και τελείως άθυγιεινά. Χώροι για φαγητό υπήρχαν κατ' εξαίρεση και έτσι οι εργαζόμενοι έτρωγαν δίπλα στις μηχανές ή σε άλλους έντελως ακατάλληλους χώρους. Η άσφαλεια και η υγιεινή εργασίας βρίσκονταν σε άπογοητευτική κατάσταση. Σε πολλές περιπτώσεις, ο κίνδυνος άτυχηματος ήταν καταφανής. Η Έλλειψη των στοιχειωδέστερων εγκαταστάσεων προφύλαξης εργασίας ήταν συνθησιμένο φαινόμενο.

Η Έκθεση Μπλανσάρ, Γενικού Διευθυντή του Διεθνούς Γραφείου Έργασίας, που συντάχτηκε το 1978, μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε συγκριτικά τις αλλαγές που συνετέλεστηκαν στις συνθήκες εργασίας την περίοδο 1960-1971.²⁶ Σύμφωνα με την Έκθεση,

«ή εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας παραμένει, ωστόσο, θέμα πολύ πιο σημαντικό από των έκδοση νέων νομοθετικών και κανονιστικών κειμένων...». Γενικά, η έξουσία της Επιθεώρησης Έργασίας είναι περιορισμένη. Έλέγχεται μικρός αριθμός επαγγελματικών ασθενειών. Η Επιτροπή έπισκεφθηκε 19 μεγάλες και μικρές επιχειρήσεις. Οι παρατηρήσεις της μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω. «...Η νομοθεσία και οι κανονισμοί των συνθηκών εργασίας τηρούνται, κατά γενικό κανόνα, αλλά επικρατεί η τάση εφαρμογής του μίνιμουμ της νομοθεσίας...». Σε συνέχεια, η Έκθεση διαπιστώνει ότι στα εργοστάσια, αναφορικά με την ασφάλεια και την υγιεινή της εργασίας, οι συνθήκες, γενικά, είναι αρκετά ικανοποιητικές. Υπάρχουν αρκετός χώρος για εργασία, συστήματα εξαερισμού· καλή συντήρηση των χώρων, κατάλληλος φωτισμός. Οι εγκαταστάσεις υγιεινής (αποδυτήρια, λουτήρες, αποχωρητήρια, εγκαταστάσεις για πόσιμο νερό) συμβιβάζονται με τους κανόνες υγιεινής, αλλά η συντήρησή τους ελ-

25. Η Έκθεση δημοσιεύτηκε στον καθημερινό τύπο της εποχής, βλ., π.χ., Η Αύγη, 15/1/1958.

26. Τις πληροφορίες και παραπομπές της Έκθεσης που αναφέ-

ρουμε σε άλλο σημείο τις πήραμε από την Προϊνή Έλευθεροτυπία, όπως δημοσιεύτηκαν στα φύλλα του Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1978.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αριθμός εξελθόντων ασθενών στην Ελλάδα, κατά κατηγορίες νόσων, 1970 και 1977

Κατηγορία νόσων	1970		1977	
	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστό %	Απόλυτος αριθμός*	Ποσοστό %
Γενικό σύνολο	922.252	100,0	1.035.849	100,0
1. Λοιμώδεις και παρασιτικές νόσοι	50.541	5,5	48.569	4,7
2. Νεοπλάσματα γενικά	37.715	4,1	56.142	5,4
3. Νόσοι των ενδοκρινών αδένων της θρέψης και της ανταλλαγής της όλης	18.085	2,0	19.710	1,9
4. Νόσοι του αίματος και των αιμοποιητικών οργάνων	9.977	1,1	19.806	1,9
5. Ψυχικές διαταραχές	23.818	2,6	30.601	3,0
6. Νόσοι του νευρικού συστήματος και των αισθητηρίων οργάνων	45.019	4,9	51.188	4,9
8. Νόσοι του κυκλοφοριακού συστήματος	68.381	7,4	100.049	9,7
8. Νόσοι αναπνευστικού συστήματος	116.505	12,6	108.955	10,5
9. Νόσοι του πεπτικού συστήματος	148.033	16,1	150.132	14,5
10. Νόσοι του ουροποιητικού συστήματος	57.535	6,2	72.944	7,0
11. Επιπλοκές της έγκυμοσύνης, του τοκετού και της λοχείας	140.292	15,2	141.696	13,7
12. Νόσοι του δέρματος και του ύποδοριου ιστού	22.402	2,4	23.359	2,3
13. Νόσοι του μυοσκελετικού συστήματος και του συνδετικού ιστού	32.261	3,5	39.513	3,8
14. Συγγενείς ανωμαλίες	7.374	0,8	8.963	0,9
15. Ορισμένες αιτίες περιγεννητικής νοσηρότητας και θνησιμότητας	5.041	0,6	7.606	0,7
16. Συμπτώματα και ασυμπτωτικά περιγραφόμενες παθολογικές καταστάσεις	44.147	4,8	47.836	4,6
17. Ατυχήματα, δηλητηριάσεις και κακώσεις	95.126	10,3	108.780	10,5

* Περιλαμβάνονται και οι θανόντες που ανήλθαν σε 21.664 το 1970 και σε 25.910 το 1977.

Πηγές: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972, σελ. 79-82, και 1978, σελ. 115-118.

ναι μερικές φορές ανεπαρκής. Επίσης, τά δάπεδα είναι κάποτε ανώμαλα, βρώμικα, οι αποθήκες ακατάστατες... Υπηρεσίες υγιεινής και ασφάλειας υπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις, αλλά λειτουργούν χωρίς τη συμμετοχή των εργατών... Η αποστολή σχημάτισε την εντύπωση ότι πολλοί εργάτες είναι εκτεθειμένοι σε κινδύνους επαγγελματικών ασθενειών χωρίς να το ξέρουν και ότι η διάγνωση τέτοιων ασθενειών γίνεται με καθυστέρηση. Στις βιοτεχνίες, όμως, οι συνθήκες εργασίας εξακολουθούν να είναι άθλιες. «Στις βιοτεχνίες που επισκέφθηκε ή άποστολή, οι συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας είναι γενικά κακές. Οι χώροι δουλειάς είναι ελάχιστα, με ανθρώπους στοιβαγμένους, βρώμικοι, σκοτεινοί, ο εξαερισμός ανεπαρκής. Τά μέσα ατομικής προστασίας λείπουν τελείως, τά μηχανήματα είναι... επικίνδυνα, ή διάρκεια εργασίας μεγάλη... κανέ-

νας ιατρικός έλεγχος δέν γίνεται, άν και υπάρχει κίνδυνος ασθενειών σε ορισμένες επιχειρήσεις...».

Η ΓΣΕΕ, σε συζητήσεις που είχε μέ την Έπιτροπή του ΔΓΕ, έκρινε τίς συνθήκες εργασίας άκόμα πιο άυστηρά. Στίς σχετικές συζητήσεις ύπογραμμίστηκαν, μεταξύ άλλων, και τά παρακάτω: «1) Οί άπαράδεκτες συνθήκες εργασίας στούς πιο πολλούς εργοστασιακούς χώρους, 2) Η κατάφωρη παραβίαση τίς εργατικής νομοθεσίας και ή ούσιαστική άνυπαρξία του θεσμού τίς Έπιθεώρησης Έργαςίας, 3) Ο άπαράδεκτα ύψηλός αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων».²⁷

Υάρχουν ορισμένες κατηγορίες εργατών που οί συνθήκες εργασίας τους είναι δυσκολότερες και χειρό-

27. Βλ. Η Φωνή τίς ΓΣΕΕ, 20/11/1978, σελ. 11.

τερες ἀπ' τόν μέσο ὁρο. Στούς μεταλλωρύχους εἶναι αὐξημένος ὁ κίνδυνος ἐπαγγελματικῶν ἀσθενειῶν καί ἀτυχημάτων. Πλατιά διαδομένες εἶναι ἡ μολυνθῆσα, ἡ σιλίκωση, ἡ πνευμονοκονίωση καί οἱ ρευματισμοί. Στά συνεργεῖα τῶν *οἰκοδόμων*, «ἡ ἔλλειψη ἀσφάλειας — διαπιστώνει ἡ Έκθεση Μπλανσάρ — εἶναι ἀνησυχητική: μπετονιέρες παλιές, κάδοι μπετόν στά ὕψη χωρίς προστασία, χάσματα, κενά ἀφραχτά, ἔλλειψη προφυλακτῆρων καί διαζωμάτων στίς ὁροφές καί τίς σκαλωσιές, σκάλες χωρίς στηρίγματα κτλ... Ἡ ἀποστολή δέν εἶδε ποθενά ἐργάτες ἐφοδιασμένους μέ κάσκες, πάνω σέ σκαλωσιές, ὅπου οἱ κίνδυνοι προσκρούσεων καί πτώσεων ἀντικειμένον ἦταν συνεχεῖς. Καμιά ἐγκατάσταση ὑγιεινῆς (ἀποδυτήριο, τραπέζα-ρία, νιπτήρας, ἀποχωρητήριο) δέν ὑπῆρχε σέ κανένα συνεργεῖο οἰκοδόμων...». Στούς *ἐργάτες τῆς χημικῆς βιομηχανίας* μεγάλο κίνδυνο ἀποτελοῦν οἱ τοξικές οὐσίες. Ἰδιαίτερα ἄμεσος εἶναι ὁ κίνδυνος γιά τοὺς ἐργαζόμενους στήν πετροχημική βιομηχανία, στά διυλιστήρια λόγῳ τῶν χρονίων δηλητηριάσεων πού συνοδεύουν τήν ἐργασία τους. Ὅπως ἀναφέρει ὁ ὑφηγητής Ἀν. Κοβάτσης, «οἱ χρόνιες δηλητηριάσεις, καί καμιά φορά καί ὁ ὀξείας, προκαλοῦνται ἀπό τίς πρώτες ὕλες καί τὰ προϊόντα τῶν διυλιστηρίων καί τὰ χημικά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται στήν κατεργασία τοῦ πετρελαίου». ²⁸ Στήν Ἑλλάδα ἀπουσιάζουν οἱ προδιαγραφές πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τόν ἔλεγχο καί τήν ἀξιολόγηση τῶν σχετικῶν μετρήσεων. Ἀπό μιὰ ἔρευνα τοῦ Ἰνστιτούτου Οἰκονομικῶν καί Βιομηχανικῶν Έρευνῶν γιά τούς *ναυτεργάτες* βγαίνουν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: Τό 50% τῶν περιπτώσεων παραπλόνων ἀφορᾷ στήν «τροφοδοσία-νερό» καί στήν «ἀκαταλληλότητα τῶν πλοίων». Στή δεύτερη σειρά ἔρχονται τὰ παράπονα γιά ἔλλειψεις σέ σωστικά μέσα καί στό πυροσβεστικό ὕλικο, γιά διάφορα ρήγματα στό «κάφος». Ἀκολουθεῖ ἡ ἑλλίπης τήρηση τῶν ὑγειονομικῶν κανόνων κτλ. ²⁹

Γιά τήν εξέταση τῶν *ἐργατικῶν ἀτυχημάτων* στηρίζομαστε κυρίως στίς ἐπίσημες στατιστικές πού — ὅπως ἀναφέρει ἡ Έκθεση Μπλανσάρ — «δέν προσφέρουν ἐνδείξεις κατάλληλες γιά ἀνάλυση σέ βάθος. Έτσι, π.χ. τὰ θανατηφόρα ἀτυχήματα τοῦ 1975 κυμαίνονταν μεταξύ 89 (ΙΚΑ), 124 (Υπουργεῖο Έργασίας) καί 217 (Στατιστική Υψηρεια)». Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐργατικῶν ἀτυχημάτων στήν περίοδο 1949-1976 φαίνεται ἀπ' τὰ στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 7.

Ἡ διαχρονική σύγκριση τῶν στοιχείων μπορεῖ νά γίνει μέ ἐπιφύλαξη, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν ἀσφαλισμένων ἐργασιῶν στούς ὀργανισμούς κοινωνικῆς ἀσφάλειας, πού προκύπτει ἀπό τὰ στοιχεῖα, ἀλλάζει συνεχῶς, ὅπως ἐπίσης τροποποιοῦνται καί τὰ κριτήρια τῶν ἀτυχημάτων. Πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακα ἀφοροῦν ἀποκλειστικά καί μόνο τὰ *ἐργατικά ἀτυχήματα* πού ἀνέρχονταν τό 1975 π.χ. σέ 45.275. Ἐκτός ἀπό αὐτά ὑπάρχουν καί τὰ *ὀδικά τροχαῖα ἀτυχήματα* πού ὁ ἀριθμός τους ἔφτασε τό

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἐργατικῶν ἀτυχημάτων στήν Ἑλλάδα, 1939-1976

Έτος	Ἀριθμός ἀτυχημάτων	Θάνατοι	Ἀπώλεια ἐργατοημερῶν	Δαπάνες ἐπιδότησης (δρχ.)
1939	29.863	—	—	—
1947	8.614	—	—	—
1948	11.640	—	—	—
1949	14.223	—	—	—
1950	18.930	—	—	—
1951	21.931	—	—	—
1952	26.460	—	—	—
1953	26.468	—	—	—
1954	27.869	—	—	—
1955	31.825	—	—	—
1956	32.331	9	729.448	18.092.967
1957	33.219	21	797.190	21.216.144
1958	34.382	26	791.151	22.300.345
1959	32.358	6	778.490	22.524.803
1960	36.768	—	835.370	25.248.357
1961	42.422	27	950.096	37.005.110
1962	45.938	38	1.054.865	42.391.070
1963	47.469	61	1.133.208	45.870.746
1964	47.824	52	1.183.276	51.705.344
1965	50.477	53	1.234.113	59.532.084
1966	50.864	—	—	—
1967	46.093	—	—	—
1968	40.476	—	—	—
1969	42.698	—	—	—
1970	44.813	—	—	—
1971	47.119	242	—	—
1972	48.643	294	—	—
1973	47.885	270	—	—
1974	45.681	357	—	—
1975	45.275	217	—	—
1976	45.544	—	—	—

Πηγή: Γιά τήν περίοδο 1939-1956: Α. Μομφεράτου, *Ἡ ἀσφάλεια ἐργασίας*, Ἀθήνα, 1959, σελ. 19-23. Γιά τήν περίοδο 1957-1965: Ε. Ἀναγνώρου, *Ἡ πρόληψις τῶν βιομηχανικῶν ἀτυχημάτων ὡς συμβολή εἰς τήν ἀνταγωνιστικότητα τῆς βιομηχανίας*, σελ. 2-4 (χειρόγραφο). Γιά τήν περίοδο 1966-1970: Ἀντί, 3 Μάρτη 1979, σελ. 37. Γιά τήν περίοδο 1971-1975: Στατιστική Έπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1977, σελ. 124. Γιά τό 1976: Στατιστική Έπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1978, σελ. 126.

1975 τίς 25.962· τό σύνολο τῶν παθόντων προσώπων τίς 23.301 άτομα. ³⁰

Σέ σύγκριση μέ τό 1939, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατικῶν ἀτυχημάτων εἶναι μικρότερος στήν περίοδο 1947-1954 καί μεγαλύτερος στήν περίοδο 1955-1976. Στή δεκαετία 1947-1957, ὁ ἀριθμός τῶν ἀτυχημάτων αὐξήθηκε κατά 285,6%. Ἡ αὐξηση συνεχίστηκε καί στήν ἐπόμενη δεκαετία μέ ἀποκορύφωμα τό 1966. Στήν περίοδο 1957-1967 σημειώθηκε αὐξηση κατά 38,8%. Στή δεκαετία 1967-1976 σημειώθηκαν αὐξομειώσεις χωρίς χαρακτηριστική τάση. Σέ σχέση μέ τό 1976, ὁ ἀριθμός τῶν ἀτυχημάτων ἦταν μικρότερος στήν περίοδο 1968-1970, μεγαλύτερος στήν τριετία 1971-1973 καί πάλι μικρότερος στήν περίοδο 1974-76.

Γιά νά ἐκτιμήσουμε τή συχνότητα καί τή βαρύτητα τῶν ἀτυχημάτων, πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε μιὰ

30. Στατιστική Έπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1977, σελ. 353.

28. Βλ. καθημερινό τύπο, 13/3/1979.

29. Βλ. Μαρίας Σαμουλάνη, «Συνθήκες δουλειᾶς καί ἔλλειψη προστασιῶν ἀπομακρύνουν τοὺς ναυτικούς ἀπό τή θάλασσα», *Ἡ Ἀύγη*, 18/2/1979.

σειρά από άλλους δείκτες. Τη *συχνότητα* των ατυχημάτων εκφράζει κατά κάποιον τρόπο το ποσοστό των ατυχημάτων σε σχέση με τον αριθμό των ασφαλισμένων που ήταν το 1956 5,4%, το 1965 6,4% και το 1976 3,8%. Σύμφωνα με υπολογισμούς που άφορουν τη βαρεια ελληνική βιομηχανία, με 1.500 άσφαλουμένους, ο δείκτης βαρύτητας των ατυχημάτων, δηλαδή οι συνολικές ημέρες που χάθηκαν από τα εργατικά ατυχήματα, ήταν το 1972 1,44 και το 1976 1,01.³¹ Υπάρχουν μερικοί κλάδοι όπου η συχνότητα και η βαρύτητα των ατυχημάτων είναι μεγαλύτερη από τον μέσο όρο. Σ' αυτούς ανήκουν τα μεταλλεία-όρυχεία, οι οικοδομές, η μεταλλουργία και η ναυτιλία.

Η *σύνθεση των ατυχημάτων* ήταν το 1976 κατ' *είδος τραύματος* η εξής: 51,3% τραύμα, 24,1% σύνθλιψη-θλάση, 7,2% απλά κατάγματα, 5,8% εγκαύματα, 3,3% ξένα σώματα, 2,8% εξάρθρωμα και 5,5% άλλα είδη τραυματισμών.³² Από άποψη *κατανομής κατά αίτιο*, τα 2/3 περίπου των ατυχημάτων, οφείλονται στις «πτώσεις» και στα «έργαλεια». Τέλος σχετικά με τις συνέπειες των ατυχημάτων, σύμφωνα με στοιχεία του 1975, το 89,2% των ατυχημάτων είχε σαν συνέπεια την άποχή από την εργασία και την επιδίωξη, το 8,4% τη σωματική βλάβη χωρίς τη διακοπή της ικανότητας προς εργασία, το 1,7% την πρόσκαιρη αναπηρία και συνταξιοδότηση, το 0,5% το θάνατο και το 0,3% τη διαρκή αναπηρία και συνταξιοδότηση.³⁴ Σε κάθε περίπτωση, τα εργατικά ατυχήματα συνεπάγονται την αύξηση της ανθρώπινης δυστυχίας και φτώχειας. Είναι θλιβερό το γεγονός ότι ο αριθμός των θανατηφόρων εργατικών ατυχημάτων στη μεταπολεμική περίοδο παρουσιάζει ύψωτική τάση (βλ. Πίνακα 7).

2.4. Η εξέλιξη της κατάστασης των βασικών φτωχών στρωμάτων

Γιά να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις μορφές και τις διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα, πρέπει να εξετάσουμε από πού κοντά τα στρώματα που ζουν σε ένα επίπεδο κάτω από το κοινωνικά ή βιολογικά αναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης. Σ' αυτά τα στρώματα ανήκουν οι άνεργοι, οι άστεγοι, οι άποροι, οι ύποστιξοι, οι χαμηλόμισθοι, οι συνταξιούχοι με χαμηλή σύνταξη και ένα μέρος των αγραμμάτων. Σε συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του όγκου και της κατάστασης αυτών των φτωχών στρωμάτων, από το μετάνιο του αιώνα μέχρι τις μέρες μας.

2.4.1. Οι άνεργοι και η ασφάλιση ανεργίας

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των φτωχών είναι η έλλειψη μόνιμης απασχόλησης, ή συχνή

αλλαγή τομέα απασχόλησης, ή αβεβαιότητα γύρω από την απασχόληση. Η πλειοψηφία των ανέργων ανήκει στην κατηγορία των φτωχών. Αυτό αφορά περισσότερο τους έντελως μόνιμους άνεργους, τους οικογενειάρχες άνεργους και τις οικογενείες τους και τους άνεργους που δεν παίρνουν επίδομα ανεργίας. Ίσχυει λιγότερο για τους προσωρινούς άνεργους, τους ανυπανδρους άνεργους και τους άνεργους που παίρνουν επίδομα ανεργίας. Η φτώχεια που συνεπάγεται η ανεργία διαρκεί όσο διαρκεί η ανεργία, και με αυτήν την έννοια είναι μεταβατική, προσωρινή, δσον αφορά τα συγκεκριμένα πρόσωπα· είναι όμως μόνιμη σε πανκοινωνικό επίπεδο, έφσσον και η ανεργία είναι μόνιμο και χρόνιο φαινόμενο. Ό δγκος των ανέργων μεταβάλλεται ανάλογα με την οικονομική συγκυρία και άλλους παράγοντες.

Στην Ελλάδα, η ανεργία και η φτώχεια που συνεπάγεται αυτή πέρασε από διάφορες φάσεις εξέλιξης. Από το *μεταίχμιο του αιώνα και πέρα*, η ανεργία αρχίζει να παίρνει μονιμότερο χαρακτήρα και μαζικότερες διαστάσεις. Το γεγονός αυτό σχετίζεται βασικά με την αύξηση του αστικού πληθυσμού και τη διάδοση των μηχανών που είχε σαν συνέπεια την εκτόπιση εργατών από την παραγωγή. Αναφερόμε, σε συνέχεια, δρισμένα παραδείγματα από το επίσημο υπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Αθήνας που αφορά την περίοδο πριν το 1911: «Η ανεργία εις τών κλάδων τών άρτεργατών είναι κανόν...». «Ένεκα της εισαγωγής εν Αθήναις 18 τυπομηχανών, μέχρι σήμερον *οι έργαται τών εφημερίδων*, περιορίσθησαν κατά τό ημισ, ως και εις τα τυπογραφεία, όσα λειτουργούν διά τούτων μηχανημάτων, ούτως όστε ο άκουσίως άεργοι άνέρχονται καθ' έκάστην εις 50-60». Γιά τούς *καπνεργάτες* αναφέρεται ότι λόγω της εισαγωγής σιγαροποιητικών μηχανών «έργαται άκμαίοι και οικογενειάρχαι οι πλείστοι έρριφθήσαν άθροδι εις τούς δρόμους, χωρίς πόρους ζωής... οι άεργοι/καπνεργάτες/ένεκα έλλειψως εργασίας καθ' όλον τό κράτος άνέρχονται εις 500 περίπου σήμερον». Στη *σιδηροβιομηχανία* «όπάρχει πάντοτε μεγάλη παρακαταθήκη άκουσίτων άργων». Στη *βιομηχανία δερμάτων* «πολλοί άεργοι άπομένουν. Όπως είναι φανερόν, καμμία αντίληψις δέν υπάρχει ύπέρ τών άέργων τούτων». «... Άριθμός άέργων υπάρχει πάντοτε εις τās βιομηχανικάς πόλεις, δπου είναι συγκεντρωμένα εργοστάσια».³⁵

Σύμφωνα με τα στοιχεία της βιομηχανικής απογραφής του 1917 στην Αθήνα και τών Πειραιά ύπάρχον 28.530 άνεργοι. Άπ' αυτούς, το 37,5% ήταν άνεργοι γιά χρονικό διάστημα μέχρι 3 μήνες, το 40,8% από 3-6 μήνες, το 13,3% από 6-12 μήνες και το 8,5% γιά χρονικό διάστημα πάνω από ένα χρόνο.³⁶ Από τὰ παραπάνω στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι στην περίοδο αυτή ήταν αρκετά μεγάλοι όχι μόνον ο αριθμός τών ανέργων, αλλά και η διάρκεια της ανεργίας. Σ' αυτό συνέβαλαν φυσικά και οι συνέπειες του πολέμου.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου, η άθρόα είσοδή τών

31. Βλ. Εισήγηση-Μελέτη στο 19ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ. «Εργατικά ατυχήματα—Επαγγελματικές ασθένειες». Η φωνή της ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 16.

32. Δελτίο ΣΕΒ, τεύχος 395, σελ. 32.

33. Φωνή ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 20.

34. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 124.

35. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 216-219.

36. Ε. Ζολώτα, *στό ίδιο*, σελ. 75.

προσφύγων οδήγησε στην απότομη αύξηση της ανεργίας. Στη δεκαετία του 1920 η ανεργία ήταν μεγαλύτερη από ό,τι το 1917. Ο αριθμός των έντελως άνεργων ανήλθε το 1928 στις 75.000 άτομα, δηλαδή ήταν δύο φορές περίπου μεγαλύτερος απ' αυτόν του 1917. Ο παραπάνω αριθμός αντιπροσώπευε το 2,7% του συνολικού εργατικού δυναμικού.

Η αύξηση της ανεργίας επιταχύνεται στην περίοδο της μεγάλης κρίσης, με αποκορύφωμα το 1932, όποτε ο αριθμός των άνεργων υπερτριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1928 φτάνοντας στις 237.000 άτομα, δηλαδή το 8,6% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Στη φάση της στασιμότητας, η ανεργία είναι μικρότερη σε σχέση με το 1932, αλλά εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλότερα επίπεδα από ό,τι το 1928 (1933 = 156.000 και 1934 = 162.000 άτομα) και μόνο το 1936 πέφτει κάτω από το προκριστικό επίπεδο. Στην περίοδο 1937-39, ο αριθμός των άνεργων στις μεγάλες πόλεις κυμαίνεται μεταξύ 80.000 - 120.000 άτομα (2,9 - 4,3% του εργατικού δυναμικού), δηλαδή σε υψηλότερο από το προκριστικό επίπεδο (βλ. Πίνακα 8). Το 1940, με βάση μία έρευνα που διενήργησαν τα επίσημα όργανα, διαπιστώθηκε ότι από τα 3 εκατομμύρια του εργατικού δυναμικού το ένα εκατομμύριο περίπου — 640.000 στην ύπαιθρο και 360.000 στα αστικά κέντρα — ήταν υπεράριθμος πληθυσμός, δηλαδή έντελως άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι.³⁷

Στην περίοδο της κατοχής, οι αριθμοί των άνεργων κυμαίνονταν μεταξύ 220.000-260.000 ατόμων.³⁸ Στα πρώτα χρόνια της ανασυγκρότησης παρατηρείται μία μείωση της ανεργίας για να αυξηθεί και πάλι αργότερα. Στην περίοδο 1947-1950, ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας άνεργων κυμαίνονταν μεταξύ 45.000-160.000 ατόμων, με ανοδική τάση (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1950, η Ελλάδα μαστιζόταν από μαζική και αυξανόμενη ανεργία. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων άνεργων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 41.000-121.000 ατόμων, με κυμαινόμενη τάση. Στην πραγματικότητα, ο συνολικός αριθμός των άνεργων ήταν πολύ μεγαλύτερος. Από την άποψη του 'Απριλίου 1951 προέκυψε ότι υπήρχαν 179.400 έντελως άνεργοι και 2.660.081 υποαπασχολούμενοι. Το ποσοστό των έντελως άνεργων έφτανε το 13,8% του συνόλου των μισθωτών. Ο μέσος ετήσιος αριθμός των άνεργων κυμαίνονταν στην περίοδο 1950-1959 μεταξύ 145.000-197.000, δηλαδή 4,4-5,9% του ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1960, η ανεργία εξακολουθεί να έχει μαζικό χαρακτήρα. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας άνεργων κυμαίνονταν μεταξύ 70.000-93.000, με πτωτική τάση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της άπογραφής του 1961, ο αριθμός των έντελως άνεργων ήταν μεγαλύτερος: 215.000 άτομα, δηλαδή 14,3% του συνόλου των μισθωτών. Το ίδιο μεγαλύτερος ήταν και ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός άνεργων κυμαίνόμενος

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Η εξέλιξη της ανεργίας στην περίοδο 1928-1939

Έτος	Αριθμός άνεργων	Δείκτης ανεργίας	Ποσοστά άνεργων σε σχέση με το συνολικό εργατικό δυναμικό
1928	75.000	100,—	2,7
1929	127.000	169,3	4,6
1930	155.000	220,—	5,6
1931	218.000	290,6	7,9
1932	237.000	316,—	8,6
1933	156.000	208,—	5,6
1934	162.000	216,—	5,8
1935	128.000	181,—	4,6
1936	74.000	97,—	2,7
1937	80-120.000	107-160,—	2,9-4,3
1938			
1939			

Πηγές: Ο πίνακας συντάχτηκε με βάση τις εξής πηγές:

- ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1936*, Αθήναι, 1937, σελ. 95.
- ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, Αθήναι, 1940, σελ. 111.
- Γ. Τρίμης: *Περί εργατικού μισθού*, Αθήναι, 1938, σελ. 69.
- Σ. Κλαδά: *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήναι, 1945, σελ. 59.
- Γ. Τρίμης: *Η κοινωνική πολιτική της τελευταίας δεκαετίας (1938-1946)*, Αθήναι, 1947, σελ. 7.

Σημείωση: Στόν ύπολογισμό των ποσοστών πήρα σαν βάση ότι το συνολικό εργατικό δυναμικό ήταν το 1928 2.746.000 και το 1940 2.800.000 άτομα.

μεταξύ 163.000-214.000 ατόμων, δηλαδή 3,9-5,9% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Το ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μαζί ήταν ακόμα μεγαλύτερο, κυμαίνόμενο μεταξύ 9,2-15,4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1970 — σε σχέση με τη δεκαετία του 1960 — έχουμε μείωση της ανεργίας, που όφειλεται βασικά στη μαζική μετανάστευση και στην ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στις δεκαετίες 1950-1960 και που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων ευκαιριών απασχόλησης. Η μείωση αφορά κυρίως την περίοδο 1970-74, όποτε ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 22.000-49.000 ατόμων. Στην άπογραφη του 1971 καταμετρήθηκαν συνολικά 153.200 έντελως άνεργοι, δηλαδή το 6,7% περίπου του συνολικού εργατικού δυναμικού. Ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός άνεργων ανερχόταν στις 75.000-142.000 άτομα, δηλαδή 2-6,7% του ενεργού πληθυσμού. Στην περίοδο 1975-1981 σημειώθηκε — σαν συνέπεια της οικονομικής κρίσης — νέα αύξηση της ανεργίας. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας άνεργων κυμαίνονταν μεταξύ 28.000-35.000 ατόμων. Η άνοικτη ανεργία μόνο στα αστικά κέντρα φτάνει στις 38.000-57.000 άτομα. Ο συνολικός αριθμός των άνεργων είναι όποσδήποτε μεγαλύτερος. Σε σχέση με τον ενεργό πληθυσμό, το ποσοστό της ανεργίας κυμαίνεται μεταξύ 2,1-2,6% και το ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μεταξύ 8,7-10,9% (βλ. Πίνακα 9). Ακόμα πιο υψηλό είναι το ποσοστό ανεργίας των νέων. «Τό 1980 η επίσημη ανεργία ανάμεσα στους νέους ηλικίας 14-24 έτών ά-

37. Βλ. *Νέα Οικονομία*, 8/1951, σελ. 340.

38. Υπολογισμοί δικού μας, με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 8 και τα στοιχεία του περιοδικού *Άνταξ*, 2/1951, σελ. 123.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα, 1947-1980

Έτος	Έγγραμμένοι στά γραφεία εύρεσης εργασίας	Άνεργοι			Ποσοστά στον άνεργο πληθυσμό		
		Ήμέρα άπογραφής	Μέσος ετήσιος αριθμός καθ' υπολογισμό	Άνοιχτή άνεργια στά άστικά κέντρα	Άνεργια	Υποαπα- σχόληση	Άνεργια και υπο- απασχόληση
1947	45.000						
1948	76.000						
1949	112.000						
1950	160.000						
1951	—	179.400	145.000		4,40		
1952	54.000						
1953	76.000						
1954	55.000						
1955	121.000						
1956	41.000						
1957	89.000		180.000				
1958	87.000		176.000				
1959	99.000		197.000				
1960	93.000		190.000		5,80	—	—
1961	80.000	215.000	174.000		5,90	—	—
1962	79.000		172.000		5,55	4,9	10,45
1963	76.000		168.000		5,25	3,9	9,15
1964	71.000		164.000		4,90	4,9	9,80
1965	70.000		163.000		4,60	10,5	15,10
1966	70.000		165.000		5,30	9,9	14,20
1967	89.000		214.000		4,00	10,2	14,20
1968	78.000		203.000		3,90	11,5	15,40
1969	71.000		189.000		3,90	10,8	14,70
1970	49.000		142.000		3,60	11,0	14,60
1971	30.000	113.200	92.000		6,65	9,7	14,35
1972	24.000		75.000		—	9,3	9,30
1973	22.000				3,50	5,0	8,50
1974	27.000			31.500	2,00	8,0	10,00
1975	35.000			50.000	2,07	8,1	10,17
1976	29.000			38.000	3,14	6,8	9,94
1977	28.000			31.000	1,60	8,4	10,00
1978	31.000			37.750	2,00	8,9	10,90
1979	32.000			37.500	2,10	6,7	8,90
1980	—			56.500	2,60	6,1	8,70

Πηγές: — Mitchell, B.R.: *European Historical Statistics 1750-1970* — McMillan Press Ltd, London and Basingstoke, p. 167-172.

— ΕΣΥΕ: Στατιστικές Έπετηρίδες των ετών 1952-1972.

— Βασικό Ίδρυμα Έρευνών: *Μακρόχρονοι προοπτικά της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 25.

— ΣΕΒ: *Άγορά εργασίας και διάρθρωσις μορφών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν* (μελέτη Ρ.Ε. Φακιολά), Αθήνα, 1974, σελ. 38.

— ILO: *Bulletin of Labour Statistics 1978*, 3rd quarter Geneva, p. 37, 1979, 1st quarter, p. 28-37.

— Ροσέτου Φακιολά: *Η ανεργία στην Ελλάδα*. ΤΕΕ: Συνέδριο για την ανάπτυξη της Ελλάδος, τόμος Ι, Αθήνα, 1981, σελ. 49.

— Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της απασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

νέρχεται σέ 8,2%, ενώ ανάμεσα στους νέους 14-29 ε-
τών αντίστοιχα σέ 5,7%.³⁹

Τά πρώτα βήματα γιά τήν *ασφάλιση ανεργίας* στήν
Έλλάδα γίνονται στή δεκαετία τοῦ 1920. «Πρόδρομος
τῶν ἐπακολουθησάντων συστημάτων ἀσφαλίσεως κα-
τά τῆς ἀνεργίας δύναται νά θεωρηθῇ ὁ νόμος
2112/1920» περί καταγγελίας τῆς συμβάσεως ἐργα-
σίας «καί τό εἰς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ ἐκδοθέν Β.Δ. τῆς 16-

18 Ἰουλίου 1920 τῆς ὑπό τοῦτων προβλεπομένης ἀ-
ποζημιώσεως ἐν περιπτώσει λύσεως τῆς συμβάσεως
ἐργασίας ὑπαιτιότητι τοῦ ἐργοδότη, θεωρουμένης ὡς
ἐξασφαλιζούσης τήν συντήρησιν τοῦ μισθωτοῦ, μέχρι
ἐξευρέσεως νέας ἀπασχολήσεως». ⁴⁰ Ἀκολούθησε τό
Ν.Δ. 424/41 πού καταργήθηκε ἀπό τόν νεώτερο νόμο
44/44. Ὁ τελευταῖος ἀντικαταστάθηκε ἀπό τό νόμο

39. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οι πραγματικές διαστάσεις
τῆς ἀνεργίας καί τῆς ὑποαπασχόλησης στήν Ελλάδα», *Οικονομ-
ικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

40. Ε. Δημητρακοπούλου, «Εργατική Νομοθεσία» (ἔκδοσις
πέμπτη), Ἐκδόσις *Δελτίου Εργατικῆς Νομοθεσίας*, Αθήνα, 1976,
σελ. 846. Ἀπό τήν ἴδια πηγή προέρχονται καί οἱ πληροφορίες
πού ἀκολουθοῦν (σελ. 847-864).

118/45 που τροποποιήθηκε από το Ν.Δ. 8/11 Μαΐου 1946. Τό Ταμείο Άνεργιας, που ιδρύθηκε με τον τελευταίο νόμο, άργότερα διαλύθηκε και συγχωνεύθηκε με βάση τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 5 του Α.Ν. 1846/51 «περί Κοινωνικών Άσφαλίσεων» μέχρι του διά τ.Ν.Δ. 2961/54 άποχωρισμού του και της ίδρυσης του Όργανισμού Άπασχόλησεως και Άσφαλίσεως Άνεργιας (ΟΑΑΑ). Τη θεσμική βάση του συστήματος που ισχύει σήμερα άποτελεί το Ν.Δ. 2961/54 που συμπληρώθηκε άργότερα με το νόμο 3464/1955, το νόμο 3239/55, το νόμο 3198/55, τον Α.Ν. 213/67 και το Ν.Δ. 212/1969 με το οποίο ο ΟΑΑΑ μετονομάστηκε σε Όργανισμό Άπασχόλησεως Έργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) και με το νόμο 74/75.

Σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις, «εις την άσφάλισιν άνεργίας υπάγονται τά πρόσωπα τά παρέχοντα επ' άμοιβή κατά κύριον λόγον εξηρητημένην εργασίαν σχέσεως ιδιωτικού Δικαίου, ώρισμένον ή άορίστου χρόνου, επ' όσον άπασχολούνται εις περιοχάς εις άς έχει έκπεταθή ή κατά της άνεργίας άσφάλισης και άσφαλίζονται κατά του κινδύνου της άσθενείας εις τό ΙΚΑ ή εις έτερον Όργανισμόν Κοινωνικής Άσφαλίσεως Μισθωτών». Η άσφάλιση άνεργίας δέν είναι γενική, γιατί εξαιρείται μία σειρά από κατηγορίες εργαζομένων, όπως α) μετέχοντες εις την διοίκησιν επαγγελματικών σωματείων ή ενώσεων από κατά λαμβάνοντες παρ' αυτών άποζημιώσιν, οί λαχειοπώλαιοι, έφημεριδοπώλαιοι, μικροπωλήται, πλανόδιοι στιλβωταί ύποθητικοί, πλανόδιοι και ύπαίθριοι φωτογράφοι και λοιπαί κατηγορίαί οικονομικώς άσθενών άυτοτελώς εργαζομένων προσώπων στερουμένων επαγγελματικής στέγης και μη παρεχόντων εξηρητημένην εργασίαν άσχετως της δι' ειδικών διατάξεων ύπαγωγής των εις την άσφάλισιν του ΙΚΑ». ⁴¹

Οί πόροι του Όργανισμού προέρχονται από εργοδοτική εισφορά 2% και εργατική 1% «έπί των πάσης φύσεως άποδοχών των ύπαγομένων εις την άσφάλισιν άνεργίας μισθωτών».

Οί βασικές προϋποθέσεις γιά νά πάρει κανείς έπίδομα άνεργίας είναι πέντε: νά είναι άνεργος, νά έχει ίκανότητα εργασίας, νά υπάρχει προσφορά πός άπασχόληση, νά υπάρχει λύση της σχέσης εργασίας και νά έχει συμπληρώσει όρισμένο αριθμό ημερών εργασίας. Ό άσφαλισμένος «δικαιούται έπίδοματος άνεργίας επ' όσον επ'αυματοποίησεν έκατόν είκοσι πέντε (125) ήμέρας εργασίας, εν άσφάλισι άνεργίας, έντός των τελευταίων πρό της λύσεως της σχέσεως εργασίας δεκατεσσάρων (14) μηνών, των ημερών εργασίας των δύο τελευταίων μηνών μη ύπολογιζομένων... διά τους έπιδοδοτούμενους ως άνέργους διά πρώτην φοράν, άπαιτείται, ως πρόσθετος προϋπόθεσις, όπως, έκτός των 125 ήμερομισθίων, έχωσι πραγματοποιήσει ανά 80 ήμερομισθία καθ' έκαστον των τριών προηγούμενων της ένάρξεως της έπίδοτήσεως έτών». ⁴²

Όσον άφορά τό χρόνο άναμονής «τό έπίδομα άνεργίας όφείλεται μετά την πάροδον του χρόνου άναμονής, όστις άρχεται με την λύσιν της σχέσεως εργασίας και περιλαμβάνει τάς πρώτας έξ ήμέρας της άνερ-

γίας». Η διάρκεια της έπίδοτήσεως «κλιμακώνεται και προσδιορίζεται άναλόγως του αριθμού των πραγματοποιηθέντων ημερών εργασίας εν τη άσφάλισι άνεργίας και τό προηγούμενον της λύσεως της σχέσεως εργασίας 14 μηνών. Οβτω, διά τους πραγματοποιησάντας κατά τό διάστημα τουτο: α) 125-149 ήμέρας εργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί δύο μηνάς, β) 150-179 ήμέρας εργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί τρεϊς μηνάς, γ) 180 και άνω ήμέρας εργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί πέντε μηνάς. Δι' έκαστον μήνα τό έπίδομα καταβάλλεται επί 25 ήμέρας... τά έπίδοματα άνεργίας δέν δύνανται νά είναι περισσότερα των τριακοσίων έντός της προηγούμενης, της έκάστοτε λύσεως της σχέσεως εργασίας, τετραετίας... α) άπαξ ληφθείσαι ύπ' όσιν ήμέραι εργασίας πός έπίδοτήσιν δέν προσμετρούνται διά νέαν έπίδοτήσιν». ⁴³

Σχετικά με τό ποσό, σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις, «τό βασικόν έπίδομα άνεργίας όρίζεται εις 40% του ήμερομισθίου ή προκειμένου περί ύπαλλήλων εις 50% του μισθοδ, υπό των περιορισμών δι νέν είναι κατώτερον των 2/3 του ήμερομισθίου του άνειδικεύτου έργάτου ή εργατριάς...». Τό βασικό έπίδομα άνεργίας «προσαυξάνεται κατά 10% δι' έκαστον προστατευόμενον μέλος της οικογενείας του άνέργου, χωρίς όμως τό καταβλητέον βασικόν έπίδομα μετά των προσαυξήσεων λόγω οικογενειακών βαρών νά δύναται νά είναι άνωτερον του 70% του ήμερομισθίου, προκειμένου περί των επί ήμερομισθία άμειβομένων, ή του μισθοδ, προκειμένου περί των επί μηνιαίω μισθώ άμειβομένων, βάσει του όποιου ούτο άσφαλίζονταν». ⁴⁴

Έχει ένδιαφέρον νά εξετάσουμε την πρακτική εφαρμογή των νόμων άσφάλισης άνεργίας στην Ελλάδα. Ο αριθμός των έπιδοδοτούμενων άνέργων είναι γενικά μικρότερος άπ' τον αριθμό των άνέργων, όπως φαίνεται και από τη σύγκριση των Πινάκων 9 και 10. Έδω πρέπει νά σημειωθεί δι τά στοιχεία — τουλάχιστο γιά την περίοδο 1972-1975 — άφορούν τους περιοδικώς έπίδοτηθέντες. Έκτός από αυτούς, υπάρχουν και οί επ' άπαξ έπίδοτηθέντες άνεργοί. Ο αριθμός αυτών άνέρχεται, π.χ. τό 1975, σε 130.753 άτομα. Οί ήμέρες έπίδοτήσεως πού άναλογούν κατά μέσον όρο σε έναν έπίδοτούμενο από 110,5 πού ήταν τό 1952 μειώθηκαν σε 84,1 τό 1975. Τέλος, τό ποσό πού άναλογεί κατά μέσο όρο σε έναν έπίδοτούμενο από 1.471 δρχ. τό 1952 μειώθηκε σε 415 δρχ. τό 1960 και σε 564 δρχ. τό 1966 (βλ. Πίνακα 10).

2.4.2. Οί άστεγοί

Τό πρόβλημα της κατοικίας άποτελέσε — στις πρώτες έξι δεκαετίες του αιώνα μας τουλάχιστο — μία χρόνια πληγή από την όποια ύπόφεραν πρώτα άπ' όλα τά φτωχά στρώματα των εργατών, των άγροτών και των προσφύγων. Οί έρευνης πού έχουν γίνει κατά καιρούς είναι πολύ άποκαλυπτικές γιά την άθλιότητα των συνθηκών κατοικίας, πού άποτελεί βασική έκδήλωση φτώχειας.

41. Στο ίδιο, σελ. 847.

42. Στο ίδιο, σελ. 852-857.

43. Στο ίδιο, σελ. 858.

44. Στο ίδιο, σελ. 860-861.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Έπιδοτήσεις ανεργίας στην Ελλάδα, 1952-1975

Έτος	Νέες περιπτώσεις	Ήμέρες επιδότησης	Έπιδοματα σε δρχ.
1952	53.822	5.948.304	79.187.281
1953	75.577	7.063.900	104.289.577
1954	54.715	4.515.862	78.091.000
1955	31.781	3.090.202	75.653.432
1956	40.655	3.305.560	123.321.817
1957	65.961	4.924.806	163.180.256
1958	58.564	5.037.179	165.415.883
1959	70.163	5.894.389	251.853.742
1960	63.090	5.305.253	261.697.951
1961	66.568	5.389.070	282.822.860
1962	69.656	5.509.584	282.137.897
1963	70.801	5.734.198	323.391.408
1964	72.536	5.835.748	270.459.155
1965	74.876	6.107.776	300.786.799
1966	83.186	6.637.816	469.335.113
1972	52.561	4.031.277	—
1973	50.071	3.769.322	—
1974	60.277	4.866.642	—
1975	74.754	6.435.656	—

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1956, σελ. 76.

Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1961, σελ. 159.

Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 141.

Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 124.

Η πρώτη έρευνα για τις εργατικές κατοικίες έγινε το 1921 από την Έπιθεώρηση Έργασίας του Έγπουρηγίου Έθνικής Οικονομίας. Περιέλαβε 2.000 κατοικίες, στην Άθυνα και τόν Πειραιά. Τό 80% τών εργατικών κατοικιών πού εξέτάστηκαν ήταν ενός δωματίου κατοικίες καί μόνο τό 18% είχαν δύο καί τό 2% τρία δωμάτια. Τό 53,6% τών κατοικιών ήταν άνθυγιεινές ή έντελώς άκατάλληλες.⁴⁵ Παραθέτουμε όρισμένες περικοπές από τη σχετική έκθεση πού ύποβλήθηκε στό Έγπουρηγίο: «Υπάρχουν οικογένειαι αϊ όποιαι κυριολεκτικώς στοιβάζονται διά μία κοιμηθούν. Είς τινας κατοικίας, μικρά παιδιά κοιμούνται υπό την κλίνην τών γονέων των δι' Έλληνιν χώρου... είς τό αυτό δωμάτιον κοιμούνται δύο καί περισσότεραι οικογένειαι. Τό φρικωδέστερον είναι ότι είς μερικά οικήματα εργομεν άσθενείς προσβεβλημένους από την άπαισίαν νόσον της φυματίωσης, κοιμώμενους, διημερεύοντας καί τρώγοντας έντός του αυτού δωματίου είς τό όποιον διατίονται ύγιείς καί πολλάκις τρυφερά ύπάρξεις... ύπόγεια ύγρα καί βαθεία, ύπόγεια έντελώς σκοτεινά, όσαν άληθινοί τάφοι, ύπόγεια άκατάλληλα καί είς παντικώς άκόμη, στεγάδων καθ' έκάστην καί νέας οικογενείας... Είς τά κέντρα τών πόλεων, άλλα καί είς τας συνοικίας, ιδιοκτηται κτίζουν ή μάλλον συνθέτουν κατά τόν προχειρότερον τρόπον, μέ ξύλα καί πολλάκις μέ λάσπην καί τενεκέδες, τρώγλες χαμηλές, καταλήλθους μόνον διά κατοικίδια ζώα». Ό καθηγητής Γ. Χαριτάκης, σχολιάζοντας τά αποτελέσματα της έρευνας, γράφει: «Η έλληνική εργατική κατοικία δέν παρυσιάζει καθόλου εύάρεστον εικόνα, είς τό σημείον δε αυτό καταφαίνεται ζωηρώς υπό πόσον πε-

νυχράς συνθήκας από άπόψεως οικονομικού πολιτισμού εύρίσκεται ακόμη ό έλληνικός πληθυσμός».⁴⁶ Παρόμοιες ήταν οι συνθήκες κατοικίας τών εργατών καί γενικότερα τών εργαζομένων σ' όλόκληρη τη χώρα.

Στην περίοδο του μεσοπολέμου — σάν συνέπεια κυρίως της μαζικής είσοδης τών προσφύγων — μεγαλώνει ό αριθμός τών άστεγων καί χειροτερεύουν οι συνθήκες κατοικίας. Σύμφωνα μέ έπίσημα στατιστικά στοιχεία, τό 1918 στην Άθήνα, πού είχε πληθυσμό περίπου 250.000 άτομα, ύπήρχαν συνολικά 25.000 κατοικίες· άναλογούσαν, δηλαδή, κατά μέσο όρο 10 άτομα σέ μία κατοικία. Τό 1924 ό πληθυσμός της Άθήνας αύξήθηκε σέ 550.000. Για τη διατήρηση, συνεπώς, του στεγαστικού έπιπέδου του 1918 έπρεπε νά κτιστούν 30.000 περίπου κατοικίες.

Στην πραγματικότητα, όμως, στην περίοδο 1916-1924 κτίστηκαν συνολικά μόνο 15.007 κατοικίες. Άπό τά στοιχεία αυτά βγαίνει τό συμπέρασμα ότι κατά την περίοδο αυτή ό αριθμός τών κατοικιών πού έλειπαν στην Άθήνα καί τόν Πειραιά άνερχόταν σέ 37.500. Άνάλογος ήταν καί ό αριθμός τών άστεγων.⁴⁷ Σύμφωνα μέ μία έκθεση πού ύποβλήθηκε τό 1921 μαζι μέ τό νόμο «περί λαϊκής κατοικίας», ή Έλληνική λαϊκών κατοικιών στις πόλεις όλόκληρης της Ελλάδας άνερχόταν στον αριθμό τών 150.000. Ό ύπολογισμός άφορούσε μόνο τά φτωχότερα στρώματα του άστικού πληθυσμού πού κατοικούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες καί δέν είχε ληφθεί ύπόψη ό άγροτικός πληθυσμός πού κάθε άλλο παρά σέ ύγιεινές συνθήκες στεγαζόταν. Στην περίοδο 1923-1940, δόθηκε κατοικία σέ 200.000 περίπου οικογένειες, άλλα ή πλειοψηφία τους ήταν πρόσφυγες.

Τό πρόβλημα κατοικίας έμεινε άλυτο σέ δη την περίοδο του μεσοπολέμου, όπως φαίνεται από διάφορες έρευνες πού έγιναν. Άπό την έρευνα πού έκανε τό 1931 τό Ταμείο Άσφαλίσεως Καπνεργατών σέ 10.433 κατοικίες σέ διάφορα μέρη της Ελλάδας, διαπιστώθηκε ότι μόνον τό 38% τών κατοικιών ήταν ύγιεινές. Τό 51% τών κατοικιών αποτελούνταν από ένα δωμάτιο στό όποιο στεγάζονταν κατά μέσο όρο πάνω από 4 πρόσωπα.⁴⁸ Σύμφωνα μέ μία μελέτη του Έργατικού Κέντρου Παραγωγικότητας τό 1940, τό 1/3 τών σπιτιών τών έλληνικών οικογενειών ήταν κατοικίες ενός μόνον δωματίου καί άλλο 1/3 περίπου ήταν κατοικίες δύο δωματίων. Τό 50% περίπου τών κατοικιών ήταν χωρίς ιδιαίτερο μαγειρείο.⁴⁹ Σύμφωνα μέ έκθεση του ΟΗΕ, τό ποσοστό τών κατοικιών μέ λουτρό άνερχόταν σέ 4,1%. Μόνον τό 14,2% τών κατοικιών είχαν ηλεκτρισμό στις άγροτικές περιοχές καί 32% στα άστικά κέντρα. Στις μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδας ύπήρχαν τό 1940 «έπί πλέον τών πενιχρών καί έλεινών κατοικιών, αϊ όποιαι άπετελούντο από πολύ παλαιά κτίσματα, καί άλλα 120.000 κατοικία εύρισκόμεναι επίσης είς χειρίστην κατάστασιν, δηλα-

46. Γ. Χαριτάκης, στό ίδιο, σελ. 137.

47. Βλ. Έλευθερουδάκης, Έγκυκλοπαίδειόν Λεξικόν, Άθήνα, 1929, τόμ. 5, σελ. 425.

48. Νέα Οικονομία, 2/1951, σελ. 84.

49. Τό Βήμα, 28/11/1957.

δὴ περίπου τὸ 20% τοῦ οἰκοδομικοῦ κεφαλαίου».⁵⁰

Ἡ ἄθλια κατάσταση τῶν προπολεμικῶν συνθηκῶν κατοικίας ἐπιδεινώθηκε ἀκόμα περισσότερο *στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς καὶ στὰ πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια*, σὰν ἀποτέλεσμα τῶν καταστροφῶν τοῦ πολέμου καὶ τῶν σεισμῶν. Οἱ καταστραμμένες κατοικίες ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου ὑπολογίζονται σέ 530.000, δηλαδή τὸ 30% περίπου τοῦ συνολικοῦ οἰκοδομικοῦ κεφαλαίου. Ἄλλες 70.000 περίπου κατοικίες καταστράφηκαν μέχρι τὸ 1960 ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς σεισμούς.⁵¹ Τὸ 1965 πλήγηκαν ἀπὸ τοὺς σεισμούς ἄλλες 90.000 οἰκογένειες.⁵² Ἡ εἰσαγωγικὴ ἔκθεση τοῦ νόμου 1667 τοῦ 1951 «περὶ λαϊκῆς κατοικίας» ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Διὰ νὰ διατηρηθῇ ὁ οἰκοδομικὸς πλοῦτος εἰς τὸ ἐπίπεδον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ἐν Ἑλλάδι, χρειάζονται τοιαύταχιστον 35.000 οἰκοδομαὶ ἐτησίως». Ἐνα μεταγενέστερο ὑπόμνημα τῆς Ὑπηρεσίας Οἰκισμοῦ ἀνέβαζε τὶς παραπάνω κανονικὲς ἀνάγκες σέ 40.000 οἰκοδομίες. *Στὴν περίοδο 1946-1951* οἰκοδομήθηκαν συνολικὰ 229.768 νέες κατοικίες, δηλαδή 32.824 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὅρο.⁵³ Ἡ ἀπογραφή κατοικιῶν τοῦ 1951 ἔδειξε τὴν οὐδέτητα τοῦ προβλήματος κατοικίας: 510.692 κατοικίες οἰκογενειῶν, δηλαδή τὸ 27,4% τοῦ συνόλου, ἦταν κατοικίες μὲ ἓνα δωμάτιο καὶ 596.428 κατοικίες, δηλαδή τὸ 32%, ἦταν μὲ δύο δωμάτια.⁵⁴

Στὴ δεκαετία 1952-1961 οἰκοδομήθηκαν 501.712 νέες κατοικίες, δηλαδή 50.171 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὅρο. Τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας, ὅμως, ἐξακολουθοῦσε νὰ παρουσιάζει δεξνότητα σ' ὅλη τὴ δεκαετία τοῦ 1950. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ μία διαγραμματικὴ ἔρευνα τοῦ 1957. Ἡ ἔρευνα ἀφοροῦσε 746.400 κατοικίες πού κτίστηκαν πρὶν τὸν Ἀπρίλι τοῦ 1951 στίς περιοχὲς ὅπου ἴσχυε τὸ ἐνοικιοστάσιο. Ἀπ' τὶς 719.500 οἰκογένειες τῆς ἀπογραφῆς: α) τὸ 28,3%, δηλαδή 203.618 οἰκογένειες, συγκρατοῦσαν μὲ μία, δύο, τρεῖς καὶ περισσότερες οἰκογένειες, β) τὸ 32,5%, δηλαδή 233.838 οἰκογένειες, κατοικοῦσαν σέ ἓνα δωμάτιο, γ) τὸ 54,7%, δηλαδή 393.567 οἰκογένειες, κατοικοῦσαν μὲ περισσότερα ἀπὸ τρία καὶ τέσσερα πρόσωπα κατὰ δωμάτιο.⁵⁵ Διάφορες ἔρευνες καὶ συγκρίσεις δείχνουν ὅτι οἱ συνθηκὲς κατοικίας στὴ δεκαετία τοῦ 1950 ἦταν χειρότερες ἀπ' αὐτὲς τῆς προπολεμικῆς περιόδου. Ἡ πυκνοκατοικία κατὰ δωμάτιο, π.χ. ἀπὸ 1,8 ἄτομα πού ἦταν τὸ 1940, αὐξήθηκε σέ 2,2 ἄτομα τὸ 1953.⁵⁶ Γιὰ τὴν ἴδια περίοδο ὁ Π. Κυριαζὴς γράφει: «Ἡ σημερινὴ οἰκιστικὴ κατάσταση εἰς τὴν χώραν μας εἶναι πολὺ χειρότερη ἀπὸ ὅτι ἦτο προπολεμικῶς...».⁵⁷

Στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἐπιταχύνθηκε ἡ οἰκοδόμησις κατοικιῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βελτιωθοῦν οἱ συνθηκὲς κατοικίας ξεπερνώντας τὸ προπολεμικὸ ἐπίπεδο. Οἱ κατοικίες πού ἀπογράφτηκαν ἀπὸ 2.318.023 πού ἦταν τὸ 1961 ἔφθασαν τὶς 2.997.976 τὸ 1971, δηλαδή αὐξήθηκαν μὲ μέσο ἐτήσιο ρυθμὸ 67.995 καὶ συνολικὰ κατὰ 679.953 κατοικίες ἢ 29,3%.⁵⁸ Ἡ ἀναλογία τῶν νοικοκυριῶν (οἰκογενειῶν) μὲ ἓνα δωμάτιο ἀπὸ 27,4% πού ἦταν τὸ 1951 μειώθηκε σέ 7,0% τὸ 1971, τῶν νοικοκυριῶν μὲ 2 δωμάτια ἀπὸ 32,0% σέ 16,7%, ἐνῶ αὐξήθηκε τὸ ποσοστὸ τῶν νοικοκυριῶν μὲ 3 δωμάτια ἀπὸ 17,3% σέ 26,5%, μὲ 4 δωμάτια ἀπὸ 9,1% σέ 28,3%.⁵⁹

Ἡ βελτίωσις τῶν συνθηκῶν κατοικίας συνεχίστηκε καὶ *στὴ δεκαετία τοῦ 1970*, μὲ ἐξαιρέσις τὴν περίοδο τῆς κρίσεως 1973-1974. Τὸ σύνολο τῶν κατοικιῶν πού κτίστηκαν καὶ ἐπισκευάστηκαν *στὴν* τριετία 1975-1977 ἀνέρχονταν σέ 407.739, δηλαδή σέ 135.913 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὅρο.

Σὰν ἀποτέλεσμα τῆς μεταπολεμικῆς ταχύρρυθμης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος, *ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοικιῶν μὲ δύο ἄστεγων στὴν Ἑλλάδα μειώθηκε σημαντικά*. Παρ' ὅλο αὐτὸ, ὅμως, τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ λυμένο. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιὰ τὴν ὑπάρχει πρόβλημα κατοικίας μὲ τὴν ποσοτικὴ ἔννοια, δηλαδή ἔλλειψη κατοικιῶν σέ σχέση μὲ τὶς αὐξανόμενες ἀνάγκες. Δεύτερο, ὑπάρχει πρόβλημα κατοικίας μὲ τὴν ποιοτικὴ ἔννοια, πού σχετίζεται μὲ τὴν ἔλλειψη ἀνέσεων σέ πολλὲς κατοικίες, μὲ τὴν ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος κτλ. Τρίτο, ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τῶν ὑψηλῶν ἐνοικίων. *Τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας πλῆνται ἰδίως τὰ φτωχὰ στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξεως, τῆς ἀγροτικῆς καὶ τῶν προσφύγων*. Οἱ φτωχοὶ μένουν στίς χειρότερες κατοικίες, στίς χειρότερες περιοχὲς μὲ τὸ λιγότερο πρᾶσινο, μὲ τὴν μεγαλύτερη ρύπανση κτλ. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ μίᾶ νέα μορφή συγχρονισμῶν φτώχειας.

Οἱ συνθηκὲς κατοικίας πολλῶν ἐργατικῶν στρωμάτων ἦταν καὶ — παρὰ τὴν ἀπόλυτη βελτίωσις — ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι χειρότερες ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν διαφόρων ἐρευνῶν πού ἔχουν γίνῃ κατὰ καιροῦς. Ἀναφέρουμε πρῶτα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού ἐγένε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία τοῦ ΙΚΑ *στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς*, πού ἀφοροῦσε τὶς ἐργατικὲς συνοικίες τῆς Ἀθῆνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου ἐξετάστηκαν συνολικὰ 60.000 κατοικίες μὲ στεγαζόμενο πληθυσμὸ 220.000 κατοίκους. Τὸ 57% τοῦ συνόλου τῶν κατοικιῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα μόνο δωμάτιο καὶ σέ συνοικίες, ὅπως ἡ π.χ. ἡ Παλιά Κοκκινιά, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔφτανε τὸ 71%. Στὸ 37% τῶν κατοικιῶν ἀντιστοιχοῦσαν πάνω ἀπὸ 5 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο, στὸ 20% πάνω ἀπὸ 4 ἄτομα καὶ στὸ 10% πάνω ἀπὸ 3 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο. Ὑπῆρχαν περιπτώσεις πυκνοκατοικίας μέχρι 15 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο. Κατὰ μέσο ὅρο, τὸ 28% τῶν κατοικιῶν ἦταν χωρὶς μαγειρεῖο, τὸ 9% χωρὶς ἀποχωρητήριο καὶ

50. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

51. Διεύθυνση Οἰκονομικῶν Λογαριασμῶν, *Ἡ ἐξέλιξις τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθῆναι, 1958, σελ. 14-15.

52. Ἀντ. Μέλῃ, «Ἐγαστικὸν πρόβλημα καὶ στεγαστικὴ πολιτική», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τευχὸς 4-5, σελ. 186.

53. *Νέα Οἰκονομία*, Μάρτιος-Ἀπρίλιος, 1955, σελ. 108. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

54. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1958, σελ. 127.

55. Στὸ ἴδιο, σελ. 128-129.

56. Βλ. Κ. Μπανταλούκα, *Ἡ κατανάλωσις εἰς τὴν Ἑλλάδα*, Ἀθῆναι, 1958, σελ. 19-20.

57. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

58. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1977, σελ. 277, 1978, σελ. 292.

59. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1958, σελ. 127, 1977, σελ. 34.

τό 94% χωρίς λουτρό. Από το σύνολο των κατοικιών, 11% βρέθηκαν με κακό άερισμό, 9% με κακό φυσικό φωτισμό, 15% χωρίς ήλιο και 29% έκδηλα υγρές. Στο 3% του συνόλου των κατοικιών δεν υπήρχαν κρεβάτια. Στο 36% των κατοικιών αντιστοιχούσαν πάνω από 2 άτομα σε κάθε κρεβάτι, στο 15% 3 και στο 6% πάνω από 5 άτομα σε κάθε κρεβάτι.⁶⁰ "Ας σημειωθεί ότι οι συνθήκες κατοικίας της Αθήνας και της περιφέρειάς της θεωρούνταν καλύτερες από ό,τι αυτές των επαρχιών και των επαρχιακών πόλεων.

Σε συνέχεια παραθέτουμε μερικές περικοπές απ' τα πορίσματα μιάς έρευνας που έγινε το 1949 από την Αμερικανική Αποστολή και που περιέλαβε 500 εργατικές οικογένειες σε διάφορες περιοχές της χώρας. «Είς άλλην περιπτώσιν ή οικογένεια έξη με άλλας οικογενείας εις παλαιούς στρατώνας. Κάθε οικογένεια είχαν — άς τό ονομάσωμεν — από έν δωμάτιον, του όποιου οι τοίχοι ήσαν από χαρτόνι. Δέν υπήρχε κουζίνα και φυσικά ούτε άποχωρητήριο ή μπάνιο. Είς άλλας περιπτώσεις οικογένεια έξων εις καλύβας κατεσκευασμένα από λαμαρίνας και τό πάτωμα άποτελούσε τό κρεβάτι των. ... Άλλαι οικογένεια διαβιούν εις σπήλαια έντός των παλαιών τειχών της πόλεως, τά όποια χρονολογούνται από τό 1200 πρό Χριστού».⁶¹ Σε ένα Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών τό 1951 διαπιστώθηκε ότι στην Ελλάδα τό 10% των εργατοϋπαλλήλων κατοικούν ανά 5 άτομα σε κάθε δωμάτιο και τό 37% ανά 3 σε κάθε δωμάτιο, τό 94% των κατοικιών στερούνται από κάθε μέσο ή χώρο σωματικής καθαριότητας.⁶² Η αθλιότητα των συνθηκών κατοικίας πλαιτών εργατικών στρωμάτων άποτελεί χαρακτηριστικό όλόκληρης της δεκαετίας του 1950. Μιά έρευνα εργατικής κατοικίας που έγινε από τό ΙΚΑ στό δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 έδωσε τά εξής αποτελέσματα: Σε σύνολο 28.080 κατοικιών της περιοχής Νέου Κόσμου - Δάφνης, τό 12% ήταν τελείως ακατάλληλες γιά νά κατοικούν σ' αυτές άνθρωποι, 51,6% ήταν άποδειγμένα άνθυγιεινές, τό 49% των κατοικιών δέν είχαν νερό, τό 40% δέν είχαν μαγειρείο και μόνο τό 7% είχαν ύπόνομο.⁶³ Σύμφωνα με ύπολογισμούς της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, τό 20% του συνόλου των κατοικιών της χώρας, δηλαδή πάνω από 350.000 κατοικίες, είναι δυνατό νά άποκληθούν «τρώγλες» λόγω έλλειψης στοιχειωδών δρων ύγιεινής και λόγω επικίνδυνης κατάστασης αυτών.⁶⁴

Σχετικά με τίς συνθήκες κατοικίας των αγροτών, μία έρευνα που έκανε ή Τεχνική Υπηρεσία της Αγροτικής Τράπεζας, τό 1958, άποκάλυψε ότι «105.600 άγροτικοί οικογένεια στερούνται παντελώς στέγης και 109.200 οικογένεια στεγάζονται εις άνθυγιεινά ή άνεπαρκή διά ταύτα οίκηματα. Εάν ληφθή ύπ' όψιν ότι, από τά στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας,

αί άγροτικοί οικογένεια εις Ελλάδα άνέρχονται εις 1.000.000 περίπου, αί άστεγοι άγροτικοί οικογένεια άποτελούν τό 10,5% τούτων, αί δέ υπό άνθυγιεινάς συνθήκας και εις άνεπαρκείς κατοικίας διαβιόσσαι τοιαύται άποτελούν τό 10,9% των άγροτικών οικογενειών της χώρας».⁶⁵ Οι άθλιες συνθήκες κατοικίας βάραιναν πρώτα απ' όλα τή φτώχη και μεσαία άγροτιά. Από τίς 105.600 άγροτικές οικογένειες που στερούνται παντελώς κατοικίας, τό μεγαλύτερο ποσοστό, τό 53% (55.963 οικογένειες), ήταν χαμηλής οικονομικής κατάστασης.

Μεγάλο ποσοστό των άστεγων προέρχονταν από τούς πρόσφυγες. Χιλιάδες προσφυγικών οικογενειών εξακολουθούσαν νά παραμένουν σε παράγκες και τρώγλες επί όλόκληρης δεκαετίας μετά τή μικρασιατική καταστροφή. Ο αριθμός των τρωγλών των προσφύγων του 1922 άνέρχόταν ακόμα και τό 1958 σε 60.000 περίπου. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Προνοίας, στην Αθήνα 7.463 προσφυγικές οικογένειες κατοικούσαν ακόμα σε παραπήγματα.⁶⁶

Είταν γνωστές οι σοβαρές συνέπειες που συνεπάγονται οι άθλιες συνθήκες κατοικίας. Κοντά στις οικονομικές και ήθικες συνέπειες (ή Α. Ρωσοπούλου σε μία μελέτη της διαπίστωσε ότι οι αυτοκτονίες γιά λόγους οικονομικούς έχουν οι περισσότερες αίτια τήν έλλειψη κατάλληλης στέγης), οι κακές συνθήκες κατοικίας μαζί με τόν ύποστιτισμό είχαν καταστροφικές συνέπειες γιά τήν υγεία των φτωχών στρωμάτων και άποτελεσαν μία από τίς κυριότερες αίτίες της φυματίωσης, διαφόρων άλλων μεταδοτικών άσθενειών, της παιδικής θνησιμότητας κτλ.

Στίς δεκαετίες 1960 και 1970 έπληθε κάποια βελτίωση και στίς συνθήκες κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Κτίστηκαν περισσότερες και μεγαλύτερες κατοικίες, μεταξύ αυτών και εργατικές. Σύμφωνα με τά στοιχεία της ΕΣΥΕ,⁶⁷ στά άστικά κέντρα ο δείκτης πυκνοκατοίκησης (άριθμός ατόμων/ άριθμός δωματίων) από 1,47 που ήταν τό 1961 μειώθηκε σε 0,98 τό 1971. Βελτιώθηκαν και οι άνέσεις κατοικιών. Η άπογραφή του 1971 έδωσε τήν εξής εικόνα γιά τίς άνέσεις των κατοικιών: Από τό σύνολο των 2.478.493 νοικοκυριών είχε μαγειρείο τό 74%, λουτρό ή ντους τό 36%, ήλεκτροφό φωός τό 88,8% και άποχωρητήριο τό 92,8%. Η άναλογία κατοικιών με ήλεκτροφό ήταν ίκανοποιητική. Τό έκπληκτικό ήταν ότι τό 26% των νοικοκυριών δέν είχαν μαγειρείο, τό 64% δέν είχαν λουτρό ή ντους και τό 7,2% δέν είχαν άποχωρητήριο. Έγιναν σημαντικά βήματα γιά τή λύση του προβλήματος των τρωγλών, των παραπηγμάτων, του προσφυγικού στεγαστικού προβλήματος. Η πρόδος αυτή όμως δέν όδηγησε στή ριζική λύση του προβλήματος κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Τό πρόβλημα εξακολουθεί νά υφίσταται με παλιές και καινούργιες μορφές.

Τό στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων εξακολουθεί νά υπάρχει άν και σε άμβλυμένη μορφή. Με τήν

60. Βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 3/5/1958, σελ. 8-9, και Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

61. Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

62. Νέα Οικονομία, Μάιος, 1951, σελ. 227-228.

63. Βλ. Η Αύγή, 10/10/1958.

64. Βλ. Κ. Μπανταλούκα, στό ίδιο, σελ. 20.

65. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 12/3/1959, σελ. 1 και 5.

66. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1/5/1959.

67. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 36.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1950

Ήμερομηνία ύπογραφης συλλογικών συμβάσεων εργα- σίας	Σε δρχ.	Άνδρες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Γυναίκες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Μαθητευόμενοι Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
1938	58	—	26	—	20
20-10-1947	11.000	18.965,5	5.300	20.384,6	3.000
15-5-1949	14.300	130,0	6.890	130,0	3.900
1-7-1950	18.000	125,9	14.000	203,2	6.000

Παράτηρηση: Στη σύγκριση των στοιχείων, ιδιαίτερα των μεταπολεμικών με τα προπολεμικά, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο κα-
πάζων πληθωρισμός.

Πηγή: Ε. Δημητρακόπουλου, *Η εργατική νομοθεσία*, Αθήνα, 1956, σελ. 180-187, και *Δελτίο Έργατικής Νομοθεσίας*, τόμος 9,
1953, σελ. 383.

ευκαιρία του 12ου Συνεδρίου της Πανελλήνιας Όμο-
σπονδίας Προσφύγων 1922, που έγινε το 1979, οι εκ-
πρόσωποι των προσφύγων, σε συνέντευξη τύπου, τό-
νισαν ότι 57 χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστρο-
φή 5.000 οικογένειες προσφύγων είναι ακόμη άστεγες
και μένουν με ένοικιο, 10.000 οικογένειες δεν έχουν
άποχωρητήριο, 30.000 οικογένειες μένουν σε πληθό-
κτιστα και άκατάλληλα σπίτια.⁶⁸ Απαράδεκτες χαρα-
κτηρίσει τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που
ζούν στον καταυλισμό Λαυρίου ή κ. Περράκη κατά
τήν επίσκεψή της στις 4 Φεβρουαρίου 1982.⁶⁹

2.4.3. Οί χαμηλόμισθοι και χαμηλοεισοδη- ματίες (Η εξέλιξη των κατωτάτων ή- μερομισθίων και μισθών)

Προηγούμενα έγινε λόγος για την εξέλιξη των μέ-
σων ημερομισθίων και μισθών. Στην κατηγορία των
φτωχών ανήκουν οι έργατες, οι υπάλληλοι, οι άγρότες
και οι συνταξιούχοι που το εισόδημά τους είναι χαμηλό-
τερο από το ποσό που είναι αναγκαίο για την εξασφάλι-
ση του ελάχιστου όριου διαβίωσης ή είναι πολύ χαμη-
λότερο από το μέσο εισόδημα. Την κατηγορία των έρ-
γατιών και των υπαλλήλων μπορούμε να την παρακο-
λουθήσουμε με βάση την εξέλιξη του κατώτατου ήμε-
ρομισθίου και μισθού που είναι συνήθως χαμηλότερο
από το ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μέσο ημερομί-
σθιο ή μισθό. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις οικογέ-
νειες που έχουν μόνο έναν εργαζόμενο.

Στη μεταπολεμική περίοδο 1947-1979 έγιναν συνο-
λικά 35 φορές αναπροσαρμογές ημερομισθίων και μι-
σθών. Τα συγκεκριμένα στοιχεία περιέχονται στους
Πίνακες 11 και 12. Οι όνομαστικές αυξήσεις που δι-
νόνται κάθε φορά με τις νέες συλλογικές συμβάσεις
εργασίας στα κατώτατα ημερομισθία κυμαίνονται
στην περίοδο 1947-1950 μεταξύ 30-103% και στην
περίοδο 1951-1979 μεταξύ 2-29%.

Τα ημερομισθία που καθορίζονται από τις συλλογι-
κές συμβάσεις εργασίας είναι υποχρεωτικά ως κατώ-
τατα όρια. Ένα τμήμα των εργατών — γύρω στο 10-

25% — παίρνει και στην πραγματικότητα αυτά τα κα-
τώτατα ημερομισθία. Το 1968, π.χ., το 9,6% των άν-
δρών και το 27% των γυναικών, εργαζομένων με ήμε-
ρομισθίο στη βιομηχανία, έπαιρναν το κατώτατο ήμε-
ρομισθίο.⁷⁰ Το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών, δ-
μως, παίρνει ημερομισθίο υψηλότερο απ' το κατώτατο
ημερομισθίο. Έτσι, τα πραγματικά καταβαλλόμενα ή-
μερομισθία αποκλίνουν σημαντικά προς τα πάνω από
τα κατώτατα ημερομισθία. Η απόκλιση αυτή στην πε-
ρίοδο 1959-1979 κυμαίνονταν για τους άνδρες 34-55%,
για τις γυναίκες 1-26% και για τους μαθητευόμενους
19-41%.⁷¹

Ο έτησιος ρυθμός αύξησης του κατώτατου όνομα-
στικού μισθού ανδρών υπαλλήλων κυμαίνονταν στην
περίοδο 1958-1973 γύρω στο 0-10%. Σε σύγκριση με
τον κατώτατο μισθό, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν κατά 37-56% υψηλότερος. Ο έτησιος ρυ-
θμός αύξησης του κατώτατου μισθού των γυναικών υ-
παλλήλων ήταν γύρω στο 0-11%, ή απόκλιση του
πραγματικά καταβαλλόμενου μισθού κυμαίνονταν με-
ταξύ 1-24%, δηλαδή ήταν πολύ μικρότερη από την ά-
πόκλιση των μισθών των ανδρών. Επί πλέον, σε όρι-
σμένες περιπτώσεις, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν μικρότερος από τον κατώτατο μισθό (π.χ.
το 1961, 1965). Στην περίοδο 1974-78, ο έτησιος ρυ-
θμός αύξησης των μέσων μηνιαίων αποδοχών των άν-
δρών ήταν γύρω στο 19-22% και των γυναικών μετα-
ξύ 19 και 24%.⁷²

Η αύξηση, όμως, των πραγματικών κατώτατων ή-
μερομισθίων και μισθών ήταν, λόγω της αύξησης του
τιμάρθμου, πολύ μικρότερη. Σύμφωνα με τους υπο-
λογισμούς μας, τα πραγματικά κατώτατα ημερομισθία
των ανειδίκευτων εργατών αντιπροσώπευαν το 1945
το 25,5% και το 1946 το 35,2% της αγοραστικής δύ-
ναμης του 1939.⁷³ Τα πραγματικά κατώτατα ημερομί-

70. Στοιχεία ειδικής έρευνας του ΣΕΒ. Βλ. ΣΕΒ, *Άγροια εργασία και διάρθρωση άμειβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν*, Αθήνα, 1974, σελ. 91.

71. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιου Μπαμπανιάς, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1043-1046.

72. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1047-1051.

73. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1072.

68. Βλ. *Η Αύγη*, 23/5/1979.

69. *Η Αύγη*, 5/2/1982.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Κατώτατα ημερομίσθια καθοριζόμενα από τις εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην περίοδο 1951-1979

Ήμερομηνία υπογραφής συλλογικών συμβάσεων εργασίας	Άνδρες		Γυναίκες		Μαθητευόμενοι με διετή άπασχόληση	
	Σε δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
15.1. 1951	22,0	122,2	18,0	128,6	8,0	133,3
7.10.1952	25,0	113,6	20,0	111,1	9,0	112,5
1.3. 1954	28,8	115,2	23,0	115,0	10,4	115,6
1.5. 1954	31,3	108,7	25,0	108,7	11,3	108,7
1.1. 1955	37,0	118,2	29,0	116,0	14,0	123,9
1956	42,0	113,5	32,0	110,4	16,0	114,3
24.8.1958	47,5	113,1	36,5	114,1	18,7	116,9
1959	47,5	100,0	36,5	100,0	18,7	100,0
1.9. 1960	52,0	109,5	40,0	109,6	21,0	112,3
26.6. 1961	53,0	101,9	41,0	102,5	22,0	104,8
1.6. 1962	57,0	107,6	44,0	107,3	24,0	109,1
1963	57,0	100,0	44,0	100,0	24,0	100,0
1.1. 1964	64,0	112,3	50,0	113,6	30,0	125,0
1965	64,0	100,0	50,0	100,0	30,0	100,0
1.1. 1966	75,0	117,2	60,0	120,0	35,0	116,7
1.2. 1967	85,0	113,3	70,0	116,7	45,0	128,6
1.7. 1967	90,0	105,9	75,0	107,1	50,0	111,1
1.10.1968	96,3	107,0	80,3	107,1	53,5	107,0
1.5. 1969	103,5	107,5	86,3	107,5	57,5	107,5
1.10.1971	110,0	106,3	93,0	107,8	61,0	106,1
1.7. 1972	115,0	104,6	97,0	112,4	65,0	106,6
1.5. 1973	125,0	108,7	105,0	108,3	75,0	115,4
1.9. 1973	138,0	110,4	120,0	114,3	85,0	113,3
1.12.1973	165,6	120,0	144,0	120,0	96,0	111,8
1.9. 1974	182,0	109,9	158,0	109,7	—	—
1.3. 1975	204,0	112,1	177,0	112,0	—	—
1.8. 1975	219,0	107,4	199,0	112,4	—	—
13.2.1976	241,0	110,1	219,0	110,1	—	—
1.7. 1976	256,0	106,2	241,0	110,1	—	—
15.2. 1977	282,0	110,2	265,0	110,0	—	—
1.7. 1977	294,0	104,3	285,0	107,6	—	—
1.2. 1978	340,0	115,7	330,0	115,8	275,0	—
1.7. 1978	360,0	105,9	360,0	109,1	306,0	111,3
15.2.1979	414,0	115,0	414,0	115,0	—	—
1.1. 1982	825,0	—	825,0	—	—	—

Πηγή: Φύλλα Έρμεριδίων Κυβερνήσεως αντίστοιχων ημερομηνιών. Βλ. για την περίοδο 1951-1973: ΣΕΒ, Άγο-
ρά εργασίας και διάρθρωση αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν (Μελέτη Ρ. Φακιολά), Αθήναι, 1974,
σελ. 91. Για την περίοδο 1974-1979. Δελτίο ΣΕΒ, τεύχος 376, σελ. 27, και τεύχος 405, σελ. 32. Πρόκειται
για επίσημα στοιχεία των Έθνικών Συμβάσεων Έργασίας, του ΙΚΑ και του Υπουργείου Έργασίας. Για
τό 1982, βλ. καθημερινό τύπο 12/2/1982.

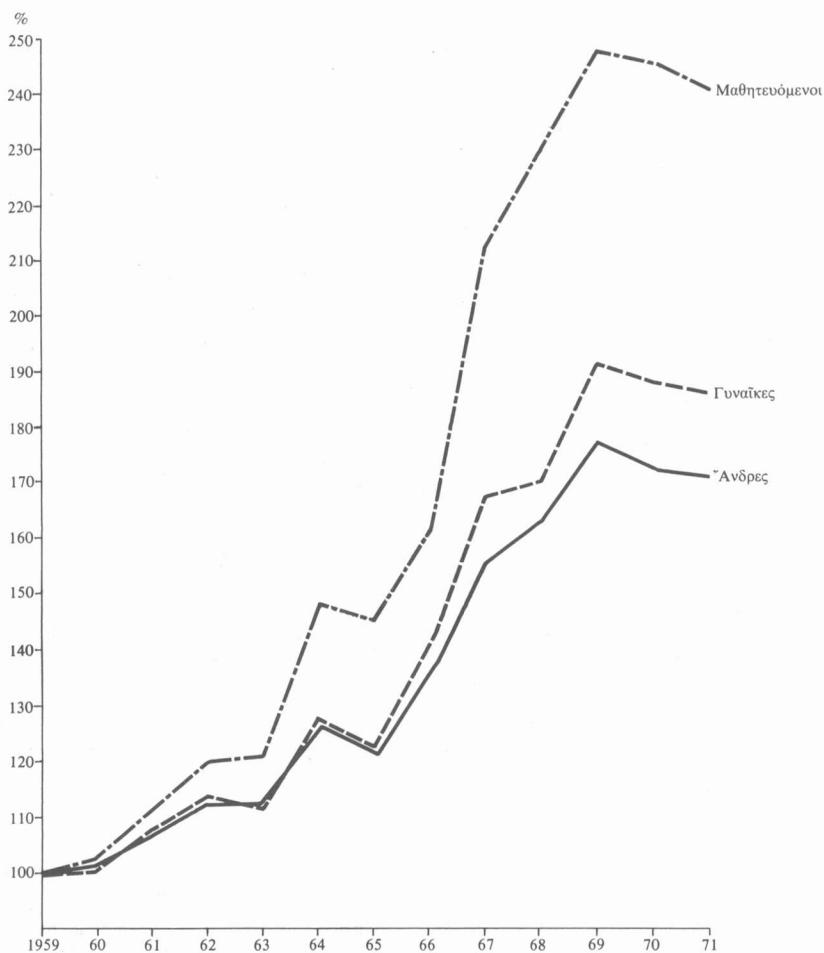
σθια των ανδρών εργατών και των μαθητευομένων ή-
ταν, σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο, χαμηλό-
τερα σε όλη τη δεκαετία 1940-1954. Στην περίο-
δο 1947-1954, η αγοραστική δύναμη των κατώτατων
ημερομισθίων ανδρών κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό
1938 (= 100), μεταξύ 63 και 95% και των μαθητεο-
μένων γύρω στό 36-89%. Στην περίοδο μετά τό 1955,
τά πραγματικά κατώτατα ημερομίσθια των εργατών και
μαθητευομένων έφθασαν και ξεπέρασαν τά προπολεμι-
κά. Καί συγκεκριμένα στην περίοδο 1955-1959, η ά-
γοραστική δύναμη των κατώτατων ημερομισθίων των
ανδρών κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό 1938, γύρω
στό 101-119%, ενώ των μαθητευομένων μεταξύ 111

και 136%. Έξαιρεση αποτελούν τά πραγματικά κατώ-
τατα ημερομίσθια των γυναικών που έφθασαν και ξεπέ-
ρασαν τό προπολεμικό επίπεδο ακόμα τό 1951. Η άγο-
ραστική τους δύναμη, σε σύγκριση με τό 1938, κυμαι-
νόταν στην περίοδο 1948-1950 γύρω στό 68-95%,
ένω στην περίοδο 1951-1959 μεταξύ 142 και
204%.⁷⁴

Γενικά, οί πραγματικοί μισθοί στην περίοδο 1947-

74. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες για τούς υπολογισμούς στη
διατριβή Στέργιου Μπαμπανόση, Η κατάσταση της εργατικής τά-
ξης στην Ελλάδα 1860-1960, Βουδαπέστη, 1963, σελ. 225-252
και 370-376.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙΙ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ κατώτατου πραγματικοῦ ἡμερομισθίου στὴν Ἑλλάδα, 1959-1971

1959 παρουσιάζουν ανοδική τάση. Σημειώθηκε μόνο σέ λίγα χρόνια μείωση ή στασιμότητα των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων: για τους άνδρες το 1952-53 και το 1957, για τις γυναίκες το 1952-53 και το 1957 και για τους μαθητευόμενους το 1949 και το 1957 (βλ. Πίνακα 13).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Η εξέλιξη των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1959

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι με διετή απασχόληση
1938	100,0	100,0	100,0
1947			
20/10-31/12/	94,9	101,9	75,0
1948	62,8	67,5	49,7
1949	64,2	69,0	36,3
1950	65,5	94,5	58,2
1951	78,7	143,3	80,4
1952	78,4	142,3	82,9
1953	80,0	142,7	83,5
1954	84,9	151,3	88,8
1955	101,3	177,1	111,0
1956	110,7	188,2	124,0
1957	110,0	187,1	121,6
1958	115,0	196,2	129,0
1959	119,0	204,1	135,9

Πηγές: Οι πηγές και τα στοιχεία που με βάση τους υπολογίσαμε τους μέσους σταθμικούς δρους των κατώτατων ημερομισθίων, τους δείκτες των ονομαστικών και πραγματικών ημερομισθίων, υπάρχουν στο έργο του Στέργιου Μπαμπανάση: *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176, 177 και 188.

Στην περίοδο 1959-1971 το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο ανδρών παρουσιάζει ύψωτική τάση με εξαίρεση το 1965 και το 1970-71, όποτε μειώνεται. Η συνολική του αύξηση σέ 12 χρόνια είναι 71,7% και ή μέση ετήσια αύξηση του 4,6%. Το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο γυναικών σημειώνει στην περίοδο 1959-1971 δυναμικότερη αύξηση απ' αυτή του ημερομισθίου των ανδρών· παρουσιάζει στασιμότητα μόνο το 1963 και μείωση το 1965, το 1970 και το 1971. Η μέση ετήσια αύξηση του ήταν στην περίοδο 1959-1971 5,3%. Αυτό σημαίνει ότι στη μεταπολεμική περίοδο συντελείται και στην Ελλάδα μία διαδικασία εξίσωσης των γυναικείων ημερομισθίων προς τα ανδρικά ημερομισθία. Τέλος, το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο των μαθητευόμενων παρουσιάζει γρηγορότερη αύξηση απ' όλες τις άλλες κατηγορίες εργατών· μειώνεται μόνο το 1965, το 1970 και το 1971. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ανερχόταν στην περίοδο 1959-1971 σέ 7,6% (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα III).

Στην περίοδο 1972-1981 σημαντική επίδραση στή διαμόρφωση των μισθών άσκει ή οικονομική κρίση και ή έξαρση του πληθωρισμού. Η αγοραστική δύναμη του κατώτατου ημερομισθίου ανδρών μειώνεται το 1973, το 1979 και—κατά πάσα πιθανότητα—στην πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1959-1979

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι
1959	100,0	100,0	100,0
1960	101,6	101,7	102,7
1961	106,9	107,4	111,2
1962	112,9	113,8	120,4
1963	113,0	113,6	120,9
1964	125,8	127,9	149,8
1965	122,2	124,3	145,6
1966	136,4	141,9	161,7
1967	154,9	166,8	212,0
1968	163,1	169,9	230,3
1969	175,7	190,8	248,1
1970	174,5	189,3	246,2
1971	171,7	187,0	242,3
1972	100,0	100,0	
1973	98,7	99,7	
1974	103,8	106,8	
1975	110,4	115,8	
1976	116,0	127,1	
1977	119,8	135,5	
1978	129,4	151,1	
1979	127,9	151,5	

Πηγή: Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1078-1093.

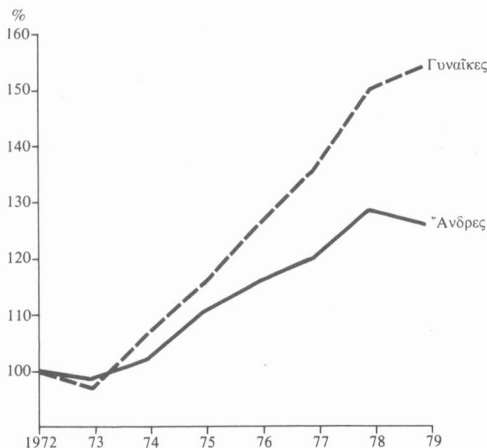
ρίοδο 1980-81. Στα υπόλοιπα χρόνια όμως παρατηρείται αύξηση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν στην περίοδο 1972-1979 3,6%, δηλαδή μικρότερος από ό,τι την περίοδο 1959-1971. Το πραγματικό κατώτατο ημερομισθίο των γυναικών σημειώνει μικρή μείωση το 1973 και αύξηση στα υπόλοιπα χρόνια. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ανερχόταν στην περίοδο 1972-1979 στο 6,2%, δηλ. ήταν μεγαλύτερος σέ σύγκριση με αυτόν της περιόδου 1959-1971 (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα IV).

Οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων στίς δεκαετίες 1940 και 1950 ήταν γενικά χαμηλότεροι σέ σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα: ή αγοραστική δύναμη των μισθών ιδιωτικών υπαλλήλων κυμαινόταν ακόμα το 1959 μεταξύ 49 και 87% της αγοραστικής δύναμης του 1938. Είναι πιο διαφοροποιημένη ή είκόνα στους δημοσίους υπαλλήλους: Τό 1957, σέ σύγκριση με τό 1938 (=100), ή αγοραστική δύναμη του μισθού του εισηγητή ήταν 64,6%, του γραμματέα Α' 66,4%, του γραμματέα Β' 68,8%, του αρχικλητήρα 92,3%, του κλητήρα Β' 100,2%, του κλητήρα Δ' 103,2%, του κλητήρα Γ' 106,9% και του κλητήρα Α' 111,1%.⁷⁵

Στην περίοδο 1959-1973, ό κατώτατος πραγματικός μισθός των ανδρών και γυναικών υπαλλήλων παρουσιάζει σ' όλα τά χρόνια αύξηση, με εξαίρεση τό 1973, όποτε πέρφει σημαντικά. Η μέση ετήσια αύξηση των κατώτατων πραγματικών μισθών των ανδρών υπαλλή-

75. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1092-1097.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ IV. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού ημερομισθίου στη Ελλάδα, 1972-1979

λων ήταν 3,0% και των γυναικών υπαλλήλων 2,8% (βλ. Πίνακα 15 και Διάγραμμα V).

Στην περίοδο 1974-1978, οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων βιομηχανίας παρουσιάζουν αυξητική τάση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των πραγματικών μέσων αποδοχών των ανδρών υπαλλήλων βιομηχανίας είναι 6,6% και των γυναικών υπαλλήλων βιομηχανίας 7,6%.⁷⁶

76. Στο ίδιο, σελ. 1105-1106.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

Έτος	Άνδρες υπάλληλοι	Γυναίκες υπάλληλοι
1959	100,0	100,0
1960	101,6	102,0
1961	108,8	110,5
1962	109,1	110,9
1963	116,4	119,6
1964	121,2	125,1
1965	128,6	132,7
1966	131,7	135,7
1967	144,7	148,6
1968	158,6	153,1
1969	163,4	159,3
1970	166,8	164,0
1971	171,8	169,0
1972	174,6	171,6
1973	150,6	148,0

Πηγή: Στέργιος Μπαμπανιώσης, *Καπιταλισμός και Εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1098-1104.

Από το σύνολο των εργατών και υπαλλήλων της βιομηχανίας το 1968 στο κατώτατο κλιμάκιο αμοιβής βρισκόταν το 12,8%. Η αναλογία αυτή ήταν μεγαλύτερη στους κλάδους καταναλωτικών αγαθών (15,1%) και ενδιάμεσων προϊόντων (18,8%) (βλ. Πίνακα 16). Σε σύγκριση με την ετήσια αμοιβή του συνόλου των μισθωτών (=100), το 1970 ήταν χαμηλότερη η μέση ετήσια αμοιβή της βιομηχανίας (45,4%), της Εμπορικής Τράπεζας (71,0%), του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδας (72,6%), των Ελληνικών Ταχυδρομείων (79,9%), των Σωματίων Ασφαλείας (82,7%), των Δημόσιων Υπαλλήλων (92,8%) και της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (94,5%).

Από τους βιομηχανικούς κλάδους, οι αμοιβές είναι χαμηλότερες στην ελαφρά βιομηχανία. Το 1979 π.χ. —σε σχέση με τον μέσο όρο του συνόλου της βιομηχανίας (=100)— ήταν χαμηλότερες οι αμοιβές των εργατών στη βιομηχανία ειδών ένδυμασίας και υπόδησης (71,5%), στη βιομηχανία επίπλων (87,1%), στη βιομηχανία ειδών διατροφής (88,4%), στη βιομηχανία έλαστικού και πλαστικής ύλης (92,1%), στη βιομηχανία ποτών (91,9%), στις ύφαντικές βιομηχανίες (92,9%) και στη βιομηχανία ξύλου και φελλού (94,2%).⁷⁷

Σημαντικές διαφορές υπάρχουν στους μισθούς και τις διαστάσεις της φτώχειας ανάμεσα στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας. Σύμφωνα με μία έρευνα που έκανε ο ΣΕΒ το 1968, το ποσοστό των απασχολούμενων στη βιομηχανία με χαμηλούς μισθούς και ήμερομίσθια ήταν γενικά μεγαλύτερο στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και στα περισσότερα νησιά (βλ. Πίνακα 18). Με το Ν.Δ. 1078/1971 καθορίστηκαν τρεις γεωγραφικές περιοχές για τη θέσπιση των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης και βιομηχανικής αποκέντρωσης. Η περιοχή Α' περιλαμβάνει την περιφέρεια νομού Αττικής, πλην δήμου Λαυρεωτικής, ή Β' τις περιφέρειες δήμου Λαυρεωτικής, νομών Θεσσαλονίκης, Κορινθίας και επαρχίας Χαλκίδας και ή Γ' τις λοιπές περιοχές της χώρας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιάς ειδικής έρευνας του ΣΕΒ, το 1972 τα ήμερομίσθια των εργατοτεχνιτών, σε σύγκριση με την περιφέρεια Α' (=100), έφταναν στην περιφέρεια Β' μόνο 90,3% και στην περιφέρεια Γ' 93,7%, οι μισθοί των υπαλλήλων γραφείου και έμμισθων τεχνικών ανέρχονταν σε 102,6% και 92,1%, αντίστοιχα.⁷⁸

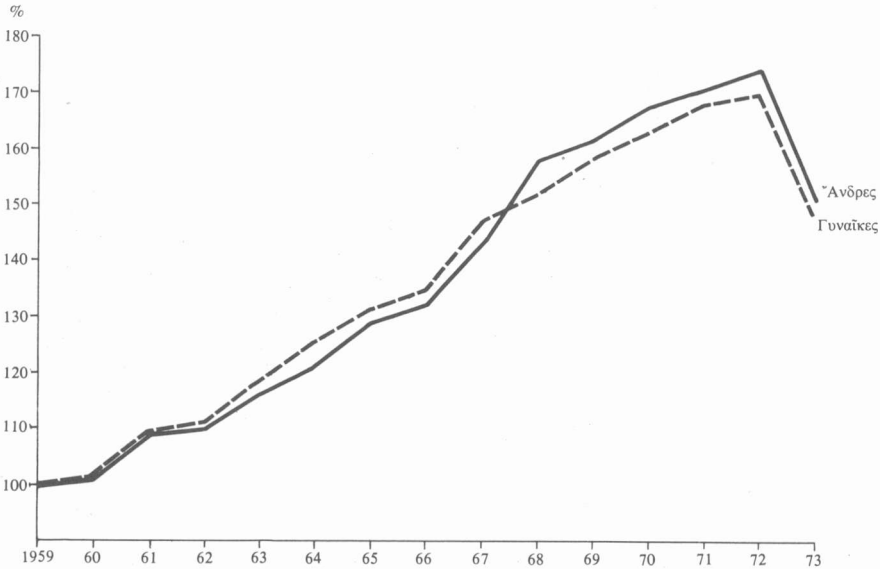
Στην κατηγορία των χαμηλοεισοδηματιών ανήκουν και πολλοί συνταξιούχοι. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε αργότερα.

2.4.4. Οί άποροι και οί μετανάστες

Στην Ελλάδα υπήρχε πάντοτε ένα στρώμα άπόρων. Το χρόνο αυτό πρόβλημα δέυνθηκε κατά καιρούς από τους συχνούς πολέμους και την άθρβα είρση των προσφύγων. Ατ' τα διαθέσιμα στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι στην περίοδο πρίν το 1960

77. Βλ. Δελτία Έτησίον Έρευνών Βιομηχανίας 1958-1969, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Σεπτέμβριος 1979, Άθήναι, σελ. 14.
78. ΣΕΒ, *Άγορά Έργασίας...*, σελ. 106.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ V. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Ποσοστό υπαλληλικού και εργατοτεχνικού προσωπικού της βιομηχανίας που βρίσκεται στο κατώτατο και ανώτατο κλιμάκιο αποδοχών τό 1968, σε ποσοστά (%)

Κλάδος δραστηριότητας και κατηγορία προσωπικού	Σύνολο ανδρῶν-γυναικῶν		Ανδρες		Γυναίκες	
	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο
Σύνολο βιομηχανίας	11,6	12,8	16,4	6,9	1,9	24,7
α) Υπαλληλικό ¹	13,6	2,0	16,5	0,6	1,8	8,2
β) Εργατοτεχνικό ²	11,0	16,2	16,4	9,6	2,0	27,4
I. Κλάδοι καταναλωτικῶν ἀγαθῶν	7,6	15,1	12,6	5,9	2,4	24,8
α) Υπαλληλικό	11,4	2,4	14,2	0,8	1,5	8,3
β) Εργατοτεχνικό	6,8	18,0	12,0	8,0	2,5	26,4
II. Κλάδοι ἐνδιάμεσων προϊόντων	14,3	18,8	18,6	7,5	1,2	27,5
α) Υπαλληλικό	16,6	1,8	19,9	0,5	2,9	7,3
β) Εργατοτεχνικό	13,1	18,0	18,3	11,5	0,7	34,8
III. Κλάδοι κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν	15,8	7,1	18,4	7,5	0,7	21,6
α) Υπαλληλικό	13,8	1,9	16,3	0,6	1,4	8,9
β) Εργατοτεχνικό	16,5	12,4	19,2	10,0	0,5	26,8

1. Για τό υπαλληλικό προσωπικό ὡς ἀνώτατο κλιμάκιο νοεῖται, γιά ἀνδρες καί γυναῖκες, μηνιαῖες ἀποδοχές δρχ. 8.000 καί ἀνω καί κατώτατο ἀποδοχές δρχ. 2.000 μηνιαίως.

2. Για τό εργατοτεχνικό προσωπικό: α) Ανώτατο κλιμάκιο: ἀνδρικό ἡμερομίσθιο ἀνω τῶν δρχ. 150,10, γυναικείο δρχ. 120,10. β) Κατώτατο: ἀνδρες δρχ. 96,30 καί γυναῖκες δρχ. 80,25.

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ, Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Ἡ διάρθρωσις μισθῶν καί ἡμερομισθίων εἰς τήν ἐλληνικήν βιομηχανίαν, Ἀθήναι, 1970, σελ. 42.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Μέση ετήσια άμοιβή στη βιομηχανία καί όρισμένες ύπηρεσίες, 1961 καί 1970

Κλάδοι	1961		1970	
	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικής άξιας	Ποσοστά %	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικής άξιας	Ποσοστά %
Μέση άμοιβή συνόλου μισθωτών	50,9	100,0	100,5	100,0
Σύνολο βιομηχανίας	22,8	44,8	45,6	45,4
Μεϊζων	—	—	51,0	50,8
Έλάσσων	—	—	31,7	31,5
Δημόσιοι Έπάλληλοι	46,6	91,6	93,3	92,8
Σώματα Ασφαλείας	32,3	63,5	83,1	82,7
ΟΤΕ	57,4	112,8	112,2	111,6
ΔΕΗ	68,7	135,0	120,7	120,1
Έλληνικά Ταχυδρομεία	—	—	80,3	79,9
Όργανισμός Σιδηροδρόμων	—	—	—	—
Έλλάδος	—	—	73,0	72,6
Έθνική Τράπεζα Έλλάδος	57,4	112,8	95,0	94,5
Τράπεζα τής Έλλάδος	76,4	150,1	148,4	147,7
Έμπορική Τράπεζα	38,6	75,8	71,4	71,0
Άγροτική Τράπεζα	60,6	119,1	106,9	106,4

Πηγή: ΣΕΒ. Άγορά εργασίας καί διάρθρωσις άμοιβών εις τήν ελληνικήν βιομηχανίαν, Άθήναι, 1974, σελ. 87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Ποσοστιαία κατανομή των άπασχολούμενων στη βιομηχανία κατά κλιμάκια άμοιβών καί γεωγραφικά διαμερίσματα, 1968

Κατηγορία εργαζομένων καί κλιμάκια άμοιβών	Έλλάδα	Άττική, Πειραιάς	Λοιπή Στερεά Έλλάδα, Εύβοια	Πελοπόννησος	Θεσσαλία, Ήπειρος	Μακεδονία, Θράκη	Νησιά, πλήν Εύβοιας
I. Έπάλληλοι							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	13,5	14,1	6,6	13,5	15,0	12,5	12,0
3.000-5.000	42,3	41,4	43,3	49,9	47,9	42,5	46,3
5.001-8.000	27,7	28,0	30,9	26,3	25,2	26,3	29,7
8.000 καί άνω	16,5	16,5	19,2	10,3	11,5	18,7	12,0
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	55,8	55,8	45,7	70,3	64,6	57,6	34,9
3.000-5.000	35,2	34,9	31,5	28,6	32,9	36,5	51,1
8.000 καί άνω	1,8	2,1	3,1	—	—	0,7	1,2
II. Έργάτες							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 100 δρχ. ήμερησίου	24,3	22,9	17,7	32,8	39,6	24,8	22,4
100,10-130 δρχ.	42,9	42,2	36,3	47,2	48,0	41,8	58,7
130,10-150 δρχ.	16,4	18,3	35,2	15,0	5,8	21,8	18,9
150 καί άνω	16,4	16,6	31,3	5,0	5,6	21,6	6,9
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 80,25 δρχ.	27,4	22,6	33,6	23,3	79,5	45,2	43,6
80,30-100 δρχ.	63,5	66,7	64,6	68,3	19,2	51,8	54,2
100,10-120 δρχ.	7,1	8,0	1,5	8,4	1,3	2,7	1,0
120 καί άνω	2,0	2,7	0,3	—	—	0,3	1,2

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ. Όκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Η διάρθρωσις μισθών καί ήμερομισθίων εις τήν ελληνικήν βιομηχανίαν, Άθήναι, 1970, σελ. 71.

τό στρώμα των άπόρων είχε μαζικό χαρακτήρα. Στην περίοδο 1951-1958, π.χ., ό αριθμός των επίσημα καταγραφέντων άπόρων κυμαίνόταν μεταξύ 2.000.000 καί 3.700.000 άτόμων, δηλαδή 25-40% του πληθυσμού. Τό κατά κεφαλή μηνιαίο εισόδημά τους ήταν γύρω στίς 180-320 δρχ.⁷⁹ Μ' αυτό τό εισόδημα, μιά τετραμελής οικόγενεια στην περίοδο 1955-1958 μπορούσε να ίκα-

νοποιήσει μόνο τό 30-50% των αναγκών, πού συμπεριλαμβάνονταν στον εργατικό προϋπολογισμό. Τό στρώμα των άπόρων καί των άνέργων.

79. Βλ. Νέα Οικονομία, 6/1958, Νέος Κόσμος, 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956. Η Άσγη, 2-6/4/1958, 2/10/1958, Άγροτική Έπιθεώρηση, 9/1957.

άποτελεσε την κύρια πηγή τροφοδότησης της *μαζικής μετανάστευσης*. Ο αριθμός των Ελλήνων μεταναστών στην περίοδο 1901-1920 ανήλθε στις 370.000 άτομα, στην εικοσαετία 1921-1940 μειώθηκε στις 123.000 γιά νά αδεήθετj στην περίοδο 1940-1960 στις 172.000 και στη δεκαεπνταετία 1960-1975 στί 1.007.000 άτομα. Στην περίοδο 1900-1980 μετανάστευσαν άπ' τήν 'Ελλάδα γύρω στί 1.800.000 άτομα, άπό τί όποία μόνο ένα μικρότερο ποσοστό παλιννόστησε.⁸⁰ Κάτω άπό τήν επίδραση τής μαζικής μετανάστευσης και τής ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης στή μεταπολεμική περίοδο, *στις δεκαετίες τού 1960 και τού 1970 τό πρόβλημα τών άπόρων στην 'Ελλάδα έχασε τόν μαζικό χαρακτήρα και τήν όξύτητα πού είχε στην προηγούμενη περίοδο.*

2.4.5. Οί άγράμματοι

Ο άναλφαβητισμός άποτελεί βασική εκδήλωση τής πνευματικής, πολιτιστικής φτώχειας. Η συχνότητά του είναι μεγαλύτερη στά φτωχά στρώματα, τίς χαμηλομισθες κατηγορίες τού πληθυσμού. Τά παιδιά τών φτωχών φοιτούν στά χειρότερα σχολεία και στην πλειοψηφία τους δέν συνεχίζουν τίς σπουδές τους. Η άγραμματοσύνη άποτελεί άπ' τή μιά μεριά συνέπεια τής φτώχειας και άπ' τήν άλλη βασική πηγή τής διατήρησης τής. Τίς συνέπειες αυτές μπορούμε νά τίς παρακολουθήσουμε και στην 'Ελλάδα.

Τό ποσοστό τών άγράμπτων τών περασμένου αιώνα και στίς πρώτες δεκαετίες τού 20ού αιώνα άποτελούσε τήν πλειοψηφία τού ελληνικού πληθυσμού: άνερχόταν τό 1879 στί 81%, τό 1907 στί 66,6% και τό 1920 στί 53%.⁸¹ Ο άναλφαβητισμός ήταν πύ πλατιά διαδομένος στά φτωχά στρώματα τών έργατών και άγροτών. Ο έπότητης τής βιομηχανίας Ν. Μικέλης, μέ βάση μιά έρευνα τού 1920, κατέληξε στί συμπέρασμα ότι «ή εκπαιδευτική στήθμη τού Έλληνος, έπομένως και τού Έλληνος έργάτου, δέν είναι ίκανοποιητική. Όσον άφορά τήν ειδικήν τεχνικήν μόρφωσιν τού έργάτου έως τώρα είς τήν 'Ελλάδα ούδεμία γενικότερα μέριμνα έχει ληφθή...».⁸²

Στή μετέπειτα περίοδο, τό ποσοστό τών άγράμπτων παρουσιάζει μείωση. Τό 1928 έπεσε στί 40,9% και τό 1940 στί 33%. Πρέπει νά σημειωθεί ότι μεγάλο ποσοστό τών παιδιών δέν τέλειωνε και τίς έξι τάξεις τού δημοτικού. Στή δεκαετία τού 1930, π.χ., τά μισά παιδιά έγκατέλειψαν τό σχολείο προτού τέλειωσουν τήν τέταρτη τάξη και μόνο τό 1/3 τέλειωσε στί έξατάξιο δημοτικό.⁸³ Στό σχολικό έτος 1927-28 άπό τό σύνολο τών μαθητών γυμνασίου, μόνο τό 7,3% ήταν έργατικής, 16,5% ύπαλληλικής και 24,2% άγροτικής προέλευσης, συμπεριλαμβανομένων στην τελευταία

κατηγορία όχι μόνο τών φτωχών και μεσαίων, αλλά και τών πλουσίων άγροτών. Οί παραπάνω τάξεις και στρώματα άποτελούσαν τό 80% τού συνόλου τού ελληνικού πληθυσμού. Τό 53% τών μαθητών γυμνασίου είχαν άστική ή άλλη προέλευση.⁸⁴

Ένα άπό τά βασικά χαρακτηριστικά τής μεταπολεμικής περιόδου είναι ή σημαντική ποσοτική άνοδος τού γενικού επίπεδου εκπαίδευσης τών Έλλήνων, πού εκφράζεται μέ τή μείωση τού ποσοστού τών άγράμπτων, τήν αύξηση τού ποσοστού τών άπόφοιτων δημοτικής, μέσης και άνώτατης εκπαίδευσης. Η ποιοτική ανάπτυξη, ό εκσυγχρονισμός τού περιεχομένου τής παιδείας, όμως, δέν ήταν παράλληλα μέ τήν ποσοτική άνοδο.

Τό ποσοστό τών άγράμπτων στί σύνολο τού πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, μειώθηκε άπό 24% τό 1951 σέ 14% τό 1971. Η τάση μείωσης συνεχίστηκε και στή μετέπειτα περίοδο. Βελτίωση παρουσιάζει τό ποσοστό τών άπόφοιτων δημοτικού: σέ σύγκριση μέ τό σύνολο τού πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, άνερχόταν σέ 43,4% τό 1961 και σέ 49,5% τό 1971. Τό άρνητικό είναι ότι τό 46,8% και στί 32,8% αντίστοιχα δέν άποφοίτησαν άπό τό δημοτικό.⁸⁵ Ένα τμήμα αυτών ήταν άγράμματοι. Τό πρόβλημα τής άγραμματοσύνης έπανεμφανίζεται και στή μεταπολεμική περίοδο. Τό επίπεδο εκπαίδευσης εξακολουθεί νά είναι χαμηλό. Τό 1961, π.χ., στί σύνολο τού ένεργού πληθυσμού, τό 27,3% είχε κατώτερου βαθμού εκπαίδευση, τό 9,8% ήταν άνειδίκευτοι, τό 2,5% είχε μέσου βαθμού εκπαίδευση και τό 2,2% ήταν άνώτερο προσωπικό, τό 58,3% ήταν γεωργοί και έργάτες γής χωρίς είδίκευση.⁸⁶ Τό περιεχόμενο τής ελληνικής εκπαίδευσης ήταν και εξακολουθεί νά είναι σέ μεγάλο βαθμό άναχρονιστικό. Σχετικά ό Δ. Κυριαζής στί βιομηχανικό συνέδριο τού 1975 διαπίστωσε: «Οί γνώσεις πού άπέκτησαν γιά τήν αντίστοιχη ειδικότητα, τόσο άπό άποψη είδους όσο και άπό άποψη ποιότητας, δέν ίκανοποιούν...».⁸⁷

Τά παραπάνω ισχύουν περισσότερο γιά τά φτωχότερα στρώματα, γεγονός πού έπιβεβαιώνουν διάφορες έρευνες. Τό 1958 — μέ βάση μιά έρευνα πού έγινε σέ 103.497 άπασχολούμενους στή βιομηχανία έργάτες (84%) και ύπαλλήλους (16%) — άποδείχτηκε ότι τό 33,4% ήταν άνειδίκευτοι έργάτες. Τό 1961 ή άναλογία τών έργατοεργιτών και τεχνικών αντιπροσώπευε μόνο τό 1,6% τού πληθυσμού.⁸⁸ Στή δεκαετία τού 1970 σημειώνεται μιά επιτάχυνση στην ανάπτυξη τής τεχνικής και επαγγελματικής παιδείας. Παρόλο αυτό και στί τέλος τής δεκαετίας τού 1970 «ή τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην 'Ελλάδα βρίσκεται

84. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1930, σελ. 434-435.

85. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1967, σελ. 87, και 1978, σελ. 132.

86. Άπογραφή πληθυσμού-κατοικιών τής 19ης Μαρτίου 1961. Δεγματοληπτική έπεξεργασία, τεύχος ΙΙΙ, Άπασχόλησης, Άθήνα, 1962.

87. ΣΕΒ. Τό βιομηχανικό συνέδριο 1975, Άθήνα, 1975, σελ. 76.

88. Ταχυδρόμος, 14/1/1961, σελ. 6. Γιώργη Άθανασιάδη, Τεχνική εκπαίδευση και επαγγελματικός προανατολισμός, Πολιτικές Λογοτεχνικές Έκδόσεις, 1966, σελ. 12-13.

80. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1978, σελ. 51. Υπογραμμίζουμε ότι στην περίοδο 1901-1960 πρόκειται γιά ύπερκοκείνα μετανάστευση, ενώ στή μετέπειτα περίοδο γιά τούς μόνιμους μετανάστες.

81. Γ. Χαριτάκης, στί ίδιο, σελ. 99-100.

82. Στί ίδιο, σελ. 101.

83. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1930, σελ. 70. Κ. Σωτηρίου, «Ο άναλφαβητισμός στην 'Ελλάδα», Άνταύς, 31/12/1945, σελ. 300-301.

— όπως διαπιστώνει η Έκθεση Μπλανσάρ — σε καθυστέρηση, συγκριτικά με τις βιομηχανικές χώρες.⁸⁹

3. Η εξέλιξη της σχετικής κοινωνικής φτώχειας

3.1. Το χάσμα ανάμεσα στο ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μισθό (είσοδημα)

Στήν πορεία της κοινωνικής εξέλιξης εμφανίζονται δλο και περισσότερες ανάγκες. Ένα μέρος των νέων αναγκών είναι πραγματικές ανάγκες που η Ικανοποίησή τους αποτελεί προϋπόθεση για την κανονική διαβίωση, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης κτλ. Τό άλλο μέρος είναι οι χειραγωγημένες, πλασματικές ανάγκες, οι ανάγκες γοήτρου. Ταυτόχρονα — όπως είδαμε — αυξάνεται και ο πραγματικός μισθός, που εξασφαλίζει τη δυνατότητα για την Ικανοποίηση ενός μέρους των νέων αναγκών. Στήν Ικανοποίηση των νέων αυξανόμενων οικογενειακών αναγκών συμβάλλει αποφασιστικά η διάδοση της εργασίας της γυναίκας που επιφέρει ένα επιπλέον εισόδημα στήν οικογένεια. Οι ανάγκες όμως αυξάνονται συνήθως με ταχύτερο ρυθμό από την αύξηση του μισθού και του οικογενειακού εισοδήματος. Το χάσμα που δημιουργείται έτσι ανάμεσα στις μεγαλύτερες ανάγκες και τον μικρότερο μισθό (ή εισόδημα) αποτελεί μία από τις βασικότερες εκδηλώσεις της σχετικής, κοινωνικής φτώχειας. Το χάσμα αυτό παρατηρείται και στήν Ελλάδα και μπορούμε να το παρακολουθήσουμε με βάση τα στοιχεία που άφορο- ρον τους μισθούς, τα εισοδήματα, τις ανάγκες, τον οικογενειακό προϋπολογισμό, το ελάχιστο όριο διαβίωσης και την εξέλιξη της σχέσης τους.

Τό παραπάνω πρόβλημα εμφανίστηκε και αποτελεί αντικείμενο έρευνας στήν Ελλάδα άκόμα απ' τό με- ταιχμιο τό αιώνα. Ο Έργατικός Σύνδεσμος της Πά- τρας, π.χ., σέ ύπόμνημά του γιά τήν περίοδο 1906 γράφει, μεταξύ άλλων, ότι τό ημερομίσθιο είναι «τό- σον γλίσχρον, ώστε δέν έπαρκει νά ζήση μόνος του ό εργάτης μέ αυτό...».⁹⁰ Τό ύπόμνημα τό Έργατικό Κέντρο τής Αθήνας τό 1911 αναφέρει ότι οι εργάτες τής ύφαντουργίας «μόλις ζουν οικτρώς από τό ημερο- μίσθιον».⁹¹ Η πρώτη σοβαρή έρευνα πάνω στό θέμα έγινε από τόν Έπιθεωρητή Έργασίας τοῦ Ύπουργείου Έργασίας Ι. Αναπλήστη πού προσπάθησε νά καθορίσει πόσο θάπρεπε νά είναι τό ημερομίσθιο των εργατών τό 1914 «διά νά δύνανται ό εργάτης νά διάγει εύπρόσποπον σχετικώς καί διεινηνών ζώην». Τά δεδομέ- να πού παραθέτει είναι τά εξής: Έργατική οικογένεια πού αποτελούνταν από 4 άτομα (δύο ένήλικα καί δύο άνήλικα) καί ζούσε βιο λιτό, χρειαζόταν γιά τή δια- τροφή τής δρχ. 81.80 τό μήνα (υπολογίζονταν 45 ό- κάδες ψωμί, 4 όκάδες κρέας καί 3 όκάδες ψάριά τό μήνα) καί πάνω απ' αυτό 694 δρχ. τό χρόνο δαπάνη γιά τό ένεικιο, ένδυμασία κτλ., δηλαδή συνολικά (81.80 x 12 =) 981.60 + 694 = 1.675,60 δρχ. Έπο- μένως, μία εργατική οικογένεια χρειαζόταν 1680 δρχ. περίπου τό χρόνο ή 140 δρχ. τό μήνα, δηλαδή ό έρ-

γάτης πού εργαζόταν 288 περίπου ήμέρες τό χρόνο έ- πρεπε νά έχει ημερομίσθιο 5,60 δρχ. γιά νά ανταπο- κρινείται στις ανάγκες τής δικής του καί τής οικογένειάς του. «Κατά τό 1914 ημερομίσθιον 6 έως 8 δρχ. είχαν μόνον ώριμοί έίδικοί τεχνίται, ό πλείστοι δέ των εργατών είχαν ημερομίσθιον 2,75 έως 6 δρχ. Οι έχον- τες ημερομίσθιον κατώτερον των 5,60 δρχ. ήναγκά- ζοντο φυσικώς νά περικόπτουν ώρισμένες τροφάς καί νά στερούνται κατά τό θέρος θερμής τροφής. Έπίσης, έξαιρετικώς λιτή ήτο καί είναι ή ένδυμασία τοῦ Έλ- ληνος εργάτου, φέροντος έξωτερικώς μέν τήν έχώ- ριον μαλλινήν φανέλλαν, έξωτερικώς δέ ένδυμασίαν έκ βαμβακεροῦ ύφασματος έχχωρίου κατασκευής, σπανίως δέ έκ μαλλίνου».⁹²

Τό χάσμα ανάμεσα στις ανάγκες καί τό μισθό μετα- τράπηκε σέ χρόνιο φαινόμενο καί στήν Ελλάδα. Σχετι- κά ό καθηγητής Ζολώτας γράφει τό 1926: «Καθ' όλην όμως τήν περίοδον εξέλιξεως τής ελληνικής βιομηχα- νίας επληρόνοντο μόνον χαμηλά ημερομίσθια. Μολο- νόντι δέ ή Έλλάς έφημιέτο πρό τοῦ πολέμου ως μία των εύθηνότερων χωρών τής Εύρώπης, έν τούτοις καί πάλιν οι εργάται δέν ήδύναντο εὖμή μετρίως νά αντα- πεξέλθουν εἰς τά έξοδα των...».⁹³ Σύμφωνα πάλι μέ μία μελέτη τοῦ Έαναπλήστη, μία εργατική οικογένεια αποτελούμενη από 4 άτομα (δύο ένήλικα καί δύο άνή- λικα) «ζώσα βιον λιτόν... κατά τό έτος 1923 (μέ τιμή λίρας περί τάς 400 δραχμάς)... έχρειάζετο διά μέν τήν διατροφήν τής δρχ. 1.079,60 μηνιαίως, επί πλέον δέ δρχ. 3.878 έτησίως διά τάς λοιπάς δαπάνας, ήτοι έν δ- λω (1.079,60 x 12 =) 12.955,20 + 3.878 = 16.833,20. Έπομένως, μία εργατική οικογένεια έχρειάζετο κατά τό έτος 1923 16.833 περίπου δραχμάς ή 1.400 δρα- χμάς μηνιαίως, ήτοι ό εργάτης εργαζόμενος 288 περί- που ημερομίσθια κατ' έτος έπρεπε νά έχη ημερομί- σθιον 60 περίπου δραχμών διά ν' ανταποκριθί εἰς τάς ανάγκες του. Τοιοῦτον όμως ημερομίσθιον ελάχιστοί εργαταί είχαν κατά τό έτος 1923...».⁹⁴ Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τοῦ επιθεωρητή Έργασίας Ν. Μικέλη, τά μέ- σα εργατικά ημερομίσθια κυμαίνονταν τό 1923 μεταξύ 23-56 δραχμών.⁹⁵ Αυτό σημαίνει ότι τό 1923 τά ημε- ρομίσθια κάλυπταν τό 38-93% τοῦ ελάχιστου ορίου δια- βίωσης.

Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζει δλη σχεδόν τήν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Τό 1938, ό μηνιαίος οικο- γενειακός προϋπολογισμός μιάς τετραμελούς εργατι- κής οικογένειας άνερχόταν σέ 3.900 δραχμές. Μεταξύ 1938 καί 1940 ό μέσος δρος τοῦ ημερομίσθιου ήταν 90 δρχ. γιά τούς ειδικευμένους καί 70 δρχ. γιά τούς άνειδικευτους εργάτες.⁹⁶ Αν τά ημερομίσθια τά ύπο- λογίσουμε σέ μηνιαίο εισόδημα (μισθό) τότε άνέρχον- ται γιά τούς ειδικευμένους εργάτες σέ 2.250 καί γιά τούς άνειδικευτους σέ 1.750 δρχ. Έπομένως, τό 1938 σέ σχέση μέ τόν εργατικό προϋπολογισμό, ό εργατι- κός μισθός — καί κατά συνέπεια καί ό βαθμός Ικανο-

89. Βλ. Έλευθεροτυπία, 4/11/1978.

90. Βλ. Γ. Κορδάτου, στό *Ιδίο*, σελ. 207-229.

91. Βλ. Κορδάτου, στό *Ιδίο*, σελ. 207-229.

92. Βλ. Γ. Χαριτάκη, στό *Ιδίο*, σελ. 115-116.

93. Ε. Ζολώτα, στό *Ιδίο*, σελ. 79-80.

94. Γ. Χαριτάκη, στό *Ιδίο*, σελ. 115-116.

95. Ν. Μικέλη, *Η βιομηχανική κίνησις παρ' ημών κατά τό 1924*, Αθήναι, 1925, σελ. 57.

96. Τρίμη, *Η κοινωνική πολιτική τής τελευταίας δεκαετίας*, 1938-1946, Αθήναι, 1947, σελ. 11.

ποίησης των αναγκών – ήταν 56,4% για τους ειδικευμένους και 43,3% για τους ανειδίκευτους εργάτες και τις οικογένειές τους, αν υποθέσουμε ότι σε κάθε τετραμελή οικογένεια αναλογούσε ένας πλήρως απασχολούμενος και συνεπώς ένα πλήρες εισόδημα, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί τυπική περίπτωση για την προπολεμική περίοδο. Σε περίπτωση δύο απασχολούμενων και εισοδημάτων, φυσικά, ο βαθμός ικανοποίησης των αναγκών ήταν υψηλότερος.

Για την ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών σε είδη διατροφής κτλ. μία οικογένεια χρειαζόταν προπολεμικά 28.000 δραχμές το χρόνο. Μεγάλο μέρος των εργατικών και αγροτικών οικογενειών δεν ήταν σε θέση να ικανοποιήσουν αυτές τις ανάγκες, γιατί το συνολικό ετήσιο εισόδημά τους κυμαινόταν ανάμεσα στις 21.000 και 28.000 δραχμές. Το 1938, το 38,5% των ελληνικών οικογενειών διέθετε ετήσιο εισόδημα κάτω από 20.000 δρχ., δηλαδή πολύ χαμηλότερο από το ελάχιστο όριο διαβίωσης.⁹⁷

Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο δημοσιεύονταν ό μηνιαίος προϋπολογισμός τετραμελούς εργατικής οικογένειας που κατάρτιζε η ΓΣΕΕ. Σύμφωνα μ' αυτόν, το Γενάρη-Φλεβάρη 1959 για τη διαβίωση μιας τετραμελούς εργατικής οικογένειας απαιτούνταν οι εξής δαπάνες σε δραχμές:⁹⁸

Δαπάνες για τρόφιμα	1.468
Δαπάνες για φωτισμό, θέρμανση και ένοικιο	837
Δαπάνες για ένδυμασία, υπόδυση	437
Σύνολο	2.742

Οι δαπάνες για τα τρόφιμα (1.468 δρχ.) συμπεριλάμβαναν τα εξής τρόφιμα το μήνα:

Είδος τροφίμου	Ποσότητα αναγκών (σε χλγρ.)
Ψωμί	57,60
Βοδινό κρέας	7,68
Ψάρια	6,72
Γάλα	19,20
Τυρί	7,68
Αυγά	15 (ζευγάρια)
Μαργαρίνη	0,96
Ελιές	2,56
Μακαρόνια	2,56
Πατάτες	9,00
Λαχανικά	7,50
Ρύζι	1,28
Αίπος και λάδι	4,16
Κρεμμύδια	3,00
Φασόλια (ξηρά)	1,92
Ζάχαρη	3,20
Καφί	1,28
Κρασί	12,80
Λεμόνια	30 κομμάτια

Προκύπτει το ερώτημα αν οι παραπάνω ανάγκες συμβαδίζουν με τις κανονικές ανάγκες. Σε όρισμένες περιπτώσεις συμβαδίζουν, σε άλλες όχι. Στην περίπτωση του κρέατος, των ψαριών και των αυγών, οι καθορισμένες στον προϋπολογισμό κατά κεφαλή μη-

νιαίες ανάγκες (3,90 χιλιόγραμμα) είναι γύρω στις κανονικές (3,40 χιλιόγραμμα).⁹⁹

Η διαφορά των 500 γραμμαρίων αντισταθμίζεται απ' το γεγονός ότι ο προϋπολογισμός της ΓΣΕΕ συμπεριλάμβανε πολύ μικρότερη απ' την κανονική ποσότητα κρέατος και μεγαλύτερη ποσότητα ψαριών. Το ίδιο ανταποκρίνονται περίπου στις κανονικές ανάγκες οι ποσότητες του ψωμιού, της πατάτας, των όσπριων και του γάλατος. Στα άλλα τρόφιμα, όμως, οι ποσότητες του προϋπολογισμού είναι μικρότερες απ' τις κανονικές ανάγκες. Και πιο συγκεκριμένα: ο προϋπολογισμός καθορίζει κατά κεφαλή το μήνα για το λίπος και το λάδι 1,04 χιλιόγραμμα, ενώ η κανονική ανάγκη είναι 1,74 χιλιόγραμμα (το βούτυρο ούτε καν το παίρνει υπόψη), για τη ζάχαρη 0,80 χιλιόγραμμα αντί 1,74 κτλ.. Μία σειρά άλλων αναγκών δεν έχουν ληφθεί καθόλου υπόψη, όπως π.χ. τα φρούτα, τα ταγιάρα. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι ποσότητες τροφίμων που καθορίζει ο προϋπολογισμός της ΓΣΕΕ δεν είναι σε καμιά περίπτωση μεγάλες και **κυμαίνονται μεταξύ στοιχειωδών και κανονικών αναγκών**. Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει και για τις δαπάνες φωτισμού, θέρμανσης, ένοικιου και ένδυμασίας-υπόδυσης, δηλαδή πρόκειται και εδώ για **απαραίτητες και στοιχειώδεις ανάγκες**. Απ' την άλλη μεριά, όμως, ο προϋπολογισμός της ΓΣΕΕ δεν έχει συμπεριλάβει δαπάνες για μία σειρά αναγκών που μπορούν να θεωρηθούν απαραίτητες ή στοιχειώδεις ανάγκες, όπως είναι η συγκοινωνία, το σχολείο, η ιατρική - φαρμακευτική περίθαλψη, το βιβλίο, το ράδιο, ο κινηματογράφος, το θέατρο, η παραθερισία κτλ.. Επομένως, αν πάρουμε υπόψη όλους τους παραπάνω παράγοντες, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο **οικογενειακός προϋπολογισμός της ΓΣΕΕ βρίσκεται πιο κοντά στο κατώτατο, φυσολογικό όριο της αξίας της εργατικής δύναμης, παρά στην πλήρη αξία της**.

Η άλλη πλευρά του προβλήματος είναι οι αποδοχές των εργαζόμενων που ήδη εξετάσαμε. Μένει τώρα η σύγκριση του μηνιαίου προϋπολογισμού της τετραμελούς εργατικής οικογένειας με τις μηνιαίες αποδοχές της εργατικής οικογένειας. Κάναμε τους σχετικούς υπολογισμούς με δύο παραλλαγές: η μία υποθέτει έναν εργαζόμενο, δηλαδή ένα εισόδημα σε κάθε τετραμελή οικογένεια, που είναι αρκετά διαδομένη περίπτωση στην Ελλάδα, και η άλλη υποθέτει δύο εισοδήματα σε κάθε οικογένεια, περίπτωση που βρίσκεται πιο κοντά στον μέσο όρο και έτσι μπορεί να θεωρηθεί πιο τυπική. Τα παραπάνω στοιχεία στηρίζουν τις παραπάνω υποθέσεις. Η απογραφή του 1958 έδειξε ότι το 55% των νοικοκυριών των πόλεων είχε ένα μισθό, το 30% είχε δύο και το 14% τρεις μισθούς.¹⁰⁰ Το 1971, από τον συνολικό πληθυσμό της Ελλάδας (7.055.068), τα 3.234.996 άτομα, δηλαδή το 45,9%, ήταν οικονομικά ενεργός πληθυσμός και 3.820.072 άτομα, δηλαδή το 54,1%, ήταν οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός. Πρέπει να ληφθεί ακόμα υπόψη ότι στον μη ενεργό πλη-

97. Βλ. Χρ. Ευελπίδη, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, 1950, σελ. 112.

98. Βλ. *Η Αγωγή*, 22/3/1959.

99. Σχετικά με τις κανονικές ανάγκες, βλ. το άρθρο Κ. Μπανταλούκα στη *Νέα Οικονομία*, τεύχος 9/1958, σελ. 481-485.

100. Βλ. *Η Αγωγή*, 22/3/1959.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Σύγκριση εργατικού οικογενειακού προϋπολογισμού και αποδοχών εργατών: 1938, 1955-1961 και 1978

Έτος	Μηνιαίος προϋπολογισμός εργατικής οικογένειας σε δρχ.	Μηνιαίες αποδοχές ενός απασχολούμενου (γ)	Μηνιαίες αποδοχές σε % του οικογενειακού προϋπολογισμού	Μηνιαίες αποδοχές σε περίπτωση δύο απασχολούμενων (δ)	Μηνιαίες αποδοχές σε % του οικογενειακού προϋπολογισμού (δ)
1938	3.990 ^(α)	1.950	48,9	2.100-3.900	52,6-97,7
1955	2.457	1.205	49,0	1.650-2.410	67,2-98,1
1956	2.929	1.273	50,3	1.850-2.546	63,2-100,6
1957	2.640	1.345	51,0	1.850-2.680	70,1-101,5
1958	2.733	1.413	51,7	1.956-2.826	71,6-103,4
1959	2.841	1.678	59,1	2.736	96,3
1960	3.033	1.763	58,2	2.861	94,3
1961	3.253	1.875	57,6	3.037	93,4
1978	22.650 ^(β)	13.443	59,4	22.156	97,8

Παρατηρήσεις: α) Ο οικογενειακός προϋπολογισμός του 1938 είναι ίδιος με αυτόν του 1956-1958, δηλαδή αντιπροσωπεύει την ίδια αγοραστική δύναμη σε δρχ. του 1938. Ο τρόπος υπολογισμού αναλύεται στη διατριβή μου, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα 1860-1960*, σελ. 255-256 (χειρόγραφο).

β) Ο προϋπολογισμός του 1978 προέρχεται από απόφαση που υπέγραψε ή υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών κ. Α. Συνοδινός, για τον καθορισμό του ανώτατου όριου δαπανών συντήρησης, προκειμένου να παίρνεται υπόψη από τις αρμόδιες επιτροπές κρίσης των δικαιούχων στέγασης από το πρόγραμμα Λαϊκής Κατοικίας. Αφορά τα έξοδα στοιχειώδους συντήρησης μίας τετραμελούς οικογένειας στην Αθήνα και σε πόλεις με πάνω από 80.000 κατοίκους.

γ) Για την περίοδο 1938-1958 μέσα ημερομίσθια, για την περίοδο 1959-1978 μέσα ημερομίσθια ανδρών.

δ) Για την περίοδο 1938-1958, ο πρώτος αριθμός δείχνει το σύνολο ενός ανδρικού και ενός γυναικείου κατώτατου ημερομίσθιου πολλαπλασιασμένου με το 25 και ο δεύτερος το μέσο ημερομίσθιο. Για την περίοδο 1959-78, ο αριθμός δείχνει το σύνολο ενός ανδρικού και ενός γυναικείου μέσου ημερομίσθιου πολλαπλασιασμένου με το 25 (εργασίες μέρες το μήνα).

Πηγές: Τα στοιχεία για τον μηνιαίο προϋπολογισμό εργατικής οικογένειας 1955-1961 προέρχονται από την ΓΣΕΕ. Βλ. *Νέο Κόσμο*, τεύχος 7/1962, σελ. 26. Για το 1938 είναι δικός μας υπολογισμός. Για το 1978 είναι επίσημος προϋπολογισμός του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών. Βλ. *Η Αύγή*, 24 Μαρτίου 1979. Για τις αποδοχές, βλ. Πίνακες 176, 177, 178, 179 και 180.

θυσμό άνηκαν 608.316 συνταξιούχοι (8,6%) και 3.027.108 άτομα (42,9%), που είχαν σαν κύρια πηγή συντήρησης το νοικοκυριό ή άλλα άτομα.¹⁰¹ Το αποτέλεσμα των υπολογισμών συνοψίζεται στον Πίνακα 19.

Σε περίπτωση ενός απασχολούμενου, οι μηνιαίες αποδοχές των εργατών κάλυπταν, το 1938, το 49%, στην περίοδο 1955-1961 το 49-59% και το 1978 το 59% των αναγκαίων δαπανών του προϋπολογισμού της τετραμελούς εργατικής οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι στη μεταπολεμική περίοδο οι εργατικές οικογένειες που έχουν ένα μισθό ικανοποιούν το 50-60% των αναγκών τους. Είναι όμως σίδηποτε καλύτερη η κατάσταση των οικογενειών που έχουν δύο μισθούς. Στην περίπτωση δύο απασχολούμενων, οι μηνιαίες αποδοχές μίας εργατικής οικογένειας κάλυπταν, το 1938, το 53-98%, το 1955-1961 το 63-103%¹⁰² και το 1978 το 98% των αναγκαίων δαπανών του εργατικού προϋπολογισμού. Συνεπώς, οι εργατικές οικογένειες που έχουν δύο μισθούς ικανοποιούν το 70-100% των αναγκών που συμπεριλαμβάνονται στον εργατικό οικογενειακό προϋπολογισμό. Στην πραγματικότητα, το ποσοστό είναι μικρότερο αν ληφθούν υπόψη όλες οι κανονικές ανάγκες, συμπεριλαμβανομένων και των νεότερων αναγκών που έχουν εμφανιστεί στις τελευταίες δύο δεκαετίες.

101. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδας 1977, σελ. 96, και 1978, σελ. 83.

102. Ο πρώτος αριθμός αποτελεί το σύνολο ενός ανδρικού και ενός γυναικείου κατώτατου εργατικού μισθού και ο δεύτερος το σύνολο ενός ανδρικού και ενός γυναικείου μέσου εργατικού μισθού.

Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι στην Ελλάδα η εργατική δύναμη πληρώνεται κάτω απ' την αξία της, ότι δηλαδή υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στις μεγαλύτερες ανάγκες, δηλαδή στην υψηλότερη αξία της εργατικής δύναμης, και το χαμηλότερο μισθό. Αυτό σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι ικανοποιούν λιγότερες απ' τις κανονικές ανάγκες διατροφής, κατοικίας, μόρφωσης.

Υπάρχουν ορισμένες κατηγορίες εργαζόμενων στις οποίες το παραπάνω πρόβλημα εμφανίζεται με ιδιαίτερη οξύτητα. Τέτοια κατηγορία ήταν στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο οι άποροι που με το εισόδημά τους¹⁰³ στην περίοδο 1955-1958 μπορούσαν να ικανοποιήσουν μόνο το 30-50% των αναγκών που συμπεριλαμβάνουν στον εργατικό προϋπολογισμό που αναφέραμε.

Αλλά υπάρχουν και σήμερα ορισμένες κατηγορίες που ικανοποιούν τις ανάγκες τους σε πολύ χαμηλό βαθμό. Σ' αυτές ανήκει ένα μεγάλο μέρος των συνταξιούχων. Το 1976, π.χ., ο μέσος δρος βασικής σύνταξης και επιδόματος συζύγου του ΙΚΑ έφτανε-για την ικανοποίηση του 38% των απαιτούμενων αναγκών στοιχειώδους διαβίωσης μίας συνταξιοχικής οικογένειας με δύο μέλη (βλ. Πίνακα 20).

3.2. Η ανισότητα στην κατανομή και ανακατανομή του έθνικού εισοδήματος

Βασική εκδήλωση της σχετικής φτώχειας αποτελεί ή ανισοκατανομή του έθνικού εισοδήματος ανάμεσα

103. Βλ. *Νέα Οικονομία*, τεύχος 6/1958, *Νέο Κόσμο*, τεύχη 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956, 8/1956. *Η Αύγή*, 2-6/4/1958, 2/10/1958 και *Άγροτική Έπιθεώρηση*, τεύχος 9/1957.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Απαιτούμενα έξοδα για μία υποτυπώδη διαβίωση διμελούς οικογένειας συνταξιούχου του ΙΚΑ και έξοδα της τόν
Οκτώβρη 1976

	Απαιτούμενα μηνιαία έξοδα σε δρχ.
1. Στέγαση	
Ένοικο δίο δωμάτων	1.500
Φώς, ηλεκτρικό, δημοτικά τέλη	200
Θέρμανση, πετρέλαιο	1.200
Νερό, ΟΑΠ, Νέα Έργα	200
Κοινόχρηστα	100
2. Τροφή 4 πιάτα φαγητό, 2 ροφήματα (120 και 30 τήν ημέρα x 30 μέρες)	4.500
3. Ένδυση (τό χρόνο δρχ. 4.500 διά 12)	370
4. Συμμετοχή σε φάρμακα	100
5. Συγκοινωνία, μία μετακίνηση	330
6. Μικροέξοδα, ταγύρα, καφές (20x30)	600
Σύνολο εξόδων (κατώτερο όριο διαβίωσης)	9.100
Έσοδα	
1. Μέσος όρος βασικής σύνταξης	3.000
2. Έπιδομα συνύχου	450
Σύνολο εσόδων	3.450
Έλλειμμα τό μήνα	5.650

Πηγή: «Συνταξιοδοτικά Νέα», βλ. *Η Αύγή*, 5/11/1976.

στις διάφορες τάξεις και στρώματα, τό γεγονός δηλαδή ότι τό μερίδιο της εργατικής τάξης και της αγροτιάς στό έθνικό εισόδημα είναι μικρότερο από τήν αναλογία αυτών τών τάξεων στόν πληθυσμό, ενώ στην περίπτωση της άστικής τάξης συμβαίνει τό αντίθετο.

Άλλά μέ τό θέμα αυτό δεν θα ασχοληθούμε έδώ έκτενώς. Θά εξετάσουμε, όμως, μερικές άλλες πλευρές της σχετικής κοινωνικής φτώχειας, όπως είναι ή ανισότητα στις συνθήκες κατοικίας και στην παιδεία.

3.3. Η ανισότητα στις συνθήκες κατοικίας

Τά στοιχεία της άπογραφής του 1951 έδειξαν άναγλυστα τήν ανισότητα στην κατανομή τών κατοικιών. Στο 29,9% τών κατοικιών ενός δωματίου, πού κατοικούσαν σχεδόν άποκλειστικά κά μόνο από φτωχές εργατικές και αγροτικές οικογένειες, αναλογούσε μόνο τό 12,9% του συνόλου τών δωματίων, ενώ στό 6,4% τών κατοικιών μέ 5, 6, 7 και πάνω δωμάτια, πού κατοικούσαν στην πλειοψηφία τους από οικογένειες της άστικής τάξης, αναλογούσε τό 15,5% του συνόλου τών δωματίων. Μ' άλλα λόγια, ή άστική τάξη (δηλαδή λιγότερες από 100.000 οικογένειες) διέθετε πολύ περισσότερα δωμάτια άπ' ό,τι ή πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς (δηλαδή πάνω από 500.000 οικογένειες).¹⁰⁴ Τά παραπάνω σημαίνουν

σέ τελευταία άνάλυση ότι, προκειμένου για τήν πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς, σέ κάθε 4 άτομα αναλογούσε κατά μέσον όρο ένα δωμάτιο, ενώ, προκειμένου για τήν άστική τάξη, σέ κάθε 4 άτομα αναλογούσαν 6 δωμάτια, δηλαδή 1,5 δωμάτιο σέ κάθε άτομο. Τεράστιος συνωστισμός από τή μία μεριά και τεράστια εύρυχωρία και πολυτέλεια από τήν άλλη. Άκόμα μεγαλύτερη ήταν ή διαφορά από άποψη άνέσεων κατοικίας.

Η ποσοτική και ποιοτική ανισότητα στις συνθήκες κατοικίας χαρακτηρίζει όλη τή μεταπολεμική περίοδο. Αυτό φαίνεται και από τά στοιχεία της άπογραφής του 1971. Όσον άφορά τήν ποσοτική ανισότητα: ύπήρχαν 174.288 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,0% του συνόλου, πού είχαν στη διάθεσή τους μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 191.732 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,7%, είχαν στη διάθεσή τους 6 δωμάτια και πάνω. Τόν ίδιο χρόνο ύπήρχαν 50.940 νοικοκυριά, δηλαδή τό 2,1% του συνόλου, πού είχαν 3 μέλη και πάνω, αλλά διέθεταν μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 9.008 νοικοκυριά, δηλαδή τό 0,4%, είχαν ένα μέλος, αλλά διέθεταν 6 δωμάτια και πάνω.¹⁰⁵ Τήν ποιοτική (και ποσοτική) ανισότητα καταδεικνύουν τά παρακάτω στοιχεία: 13.424 νοικοκυριά μέ 42.204 μέλη, δηλαδή τό 0,5% του συνόλου τών νοικοκυριών και κατοίκων, κατοικούσαν σέ μη κανονικές κατοικίες. Στην πραγματικότητα, τό ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγαλύτερο, γιατί τά κριτήρια πού έφάρμοσε ή ΓΣΕΕ δεν άναπαοκρίνονταν στά διεθνώς άποδεκτά κριτήρια της κανονικής κατοικίας. Έτσι συνυπολογίζονται στις κανονικές κατοικίες χιλιάδες νοικοκυριά πού συγκατοικοούν ή μένουν σέ σπίτια χωρίς βρύση, άποχέτευση, χώρους ύγιεινής κτλ..¹⁰⁶ Πραγματικά, τό 1971 ύπήρχαν 118.320 νοικοκυριά μέ 298.880 μέλη, δηλαδή τό 4,8% του συνόλου τών νοικοκυριών και τό 3,5% τών κατοίκων, πού μοιράζονταν τήν κατοικία.¹⁰⁷ Τό 1971 ύπήρχαν 32.564 νοικοκυριά, δηλαδή 1,3% του συνόλου, μέ 4 και πάνω άτομα κατά δωμάτιο και 47.052 νοικοκυριά, τό 1,9% του συνόλου, μέ 3-4 άτομα κατά δωμάτιο, ενώ από τήν άλλη μεριά ύπήρχαν 1.030.052 νοικοκυριά, δηλαδή τό 41,6%, μέ αριθμό ατόμων κάτω του ενός κατά δωμάτιο. Άνιση είναι και ή κατανομή τών άνέσεων. Τό 1971, π.χ., από τά νοικοκυριά μέ 4 άτομα και πάνω άνά δωμάτιο μόνο 8,3% είχαν λουτρό ή ντους και 61,7% είχαν ηλεκτρικό φώς, ενώ ό ίδιος δείκτης ήταν αντίστοιχα 45,1% και 91,2% στά νοικοκυριά μέ αριθμό ατόμων κατά δωμάτιο κάτω του ενός.¹⁰⁸

Σχετικά μέ τήν κοινωνική, ταξική ανισότητα τών συνθηκών κατοικίας, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει ή μελέτη του Ξ. Βλάχου.¹⁰⁹ Ό συγγραφέας διακρίνει τρεις κοινωνικές κατηγορίες: τήν κατώτερη τάξη, τά

105. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 34.

106. Νίκος Καλογύρου, Τό πρόβλημα της κατοικίας για τους μετανάστες της πόλης, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 47.

107. Στο ίδιο, σελ. 35.

108. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 36.

109. Ξενοφών Βλάχος, Κατοικία και κοινωνικές τάξεις στην Έλληνική άστική χώρα, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, επιμέλεια Δ.Α. Φατούρος, Α. Παπαδόπουλος, Β. Τεντοκάλη, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 73-129.

104. Οί ύπολογισμοί έγιναν μέ βάση τήν άπογραφή του 1951 και άφορούν τό σύνολο τών μόνιμων κατοικιών (1.707.000) της χώρας. Δεν πάρθηκαν όπωόν οι 156.000 κατοικίες πού είναι μόνο για όρισμένες έποχές. Βλ. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1958, σελ. 127.

κατώτερα μεσαία στρώματα, τὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα καί τὴν ἀνώτερη τάξη. Σὲ συνέχεια θὰ ἀντιπαραθέσουμε τὶς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τῇ λεγόμενῃ *κατώτερη τάξη*, στὴν ὁποία κατατάσσεται καὶ τοὺς ἐργάτες, καὶ τῇ λεγόμενῃ *ἀνώτερη τάξη*, στὴν ὁποία ἀνήκει ἕνα μέρος τῆς ἀστικής τάξης.

Οἱ δείκτες πυκνοκατοίκησης (ΔΠ) στὴν κατώτερη τάξη εἶναι ὑψηλότεροι ἀπὸ τὸν μέσο ὁρο, πού τὸ 1971 ἦταν 0,98. «Ἐδῶ βρίσκουμε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ΔΠ ἀπὸ 1,6 μέχρι 2,0 καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ΔΠ ἀπὸ 2,0 καὶ πάνω». Στὴν ἀνώτερη τάξη οἱ ΔΠ εἶναι πολὺ πιο χαμηλοὶ ἀπὸ τὸν μέσο ὁρο. «Ἐλάχιστες φορές ξεπερνοῦν τὸ 1,0, ἐνὸς τεράστιο ποσοστὸ τῶν νοικοκυριῶν παρουσιάζουν ΔΠ μικρότερο καὶ ἀπὸ 0,5».¹¹⁰

Τεράστια εἶναι ἡ ἀνισότητά στὸν τομέα τῶν *στοιχειωδῶν ἀνάσεων τῆς κατοικίας* (ἠλεκτρικὸ ρεύμα, τρεχούμενο νερὸ, χώροι ὑγιεινῆς, θέρμανση κτλ.).¹¹¹ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίδουν ἡ ΕΣΥΕ καὶ τὸ ΚΕΠΕ παρατηροῦμε ὅτι τὰ στελέχη πού ἀνήκουν στὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα παρουσιάζουν ἄριστες συνθήκες τῶν βασικῶν ἀνάσεων τῆς κατοικίας. Οἱ ὑπάλληλοι (κυρίως κατώτερα μεσαία στρώματα) τοὺς ἀκολουθοῦν. Φυσικά, ἡ ἀνώτερη τάξη παρουσιάζει ἀκόμα καλύτερες συνθήκες καὶ ἀπὸ τὰ στελέχη. Ἡ κατώτερη τάξη (ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι) παρουσιάζει χαμηλότερα ποσοστὰ ἱκανοποιητικῶν συνθηκῶν. Πολὺ πιο εὐχλωτὰ μιλοῦν οἱ χάρτες τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικής ὅπου ἀκρίβεται ἡ κατὰ τόπους κατανομή τῶν στοιχειωδῶν ἀνάσεων. Ὁ γενικός δείκτης μὴ ἀνάσεως εἶναι ἐντυπωσιακὰ χαμηλότερος σ' ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ συγκροτήματος ὅπου κατοικοῦν ἡ κατώτερη τάξη καὶ τὰ κατώτερα μεσαία στρώματα. Τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχει βέβαια τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς αὑθαίρετες κατοικίες. Παρόμοια εἶναι καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ χάρτη ὅπου σημειώνεται ἡ ὕδρευση καὶ θέρμανση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὕδρευση, καθοριστικὴ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψη ἔργων ὑποδομῆς στοὺς «φτωχοὺς» δήμους καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ τοπογραφία. Ἡ κατανομή τῆς ἐσωτερικῆς θέρμανσης δείχνει συγχρόνως καὶ τὴν οἰκιστικὴ ἀνανέωση· οἱ νέες πολυκατοικίες ἔχουν πάντα καλοριφέρ. Ἐτσι, σ' ὅλο τὸ δυτικὸ μέρος τῆς Ἀθήνας, ἡ θέρμανση γίνεται με πηρέ-
λαιο καὶ ἀρκετὲς φορές δὲν ὑπάρχει καθόλου.

Ὁδισιακὲς κοινωνικὲς διαφορὲς ὑπάρχουν καὶ στοὺς τύπους τῶν κατοικιῶν. *Βασικοὶ τύποι τῆς κατοικίας* τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ἡ *λαϊκὴ μονοκατοικία* καὶ—σὲ μικρότερο βαθμὸ—ἡ *ἐργατικὴ μονοκατοικία* καὶ ἡ *λαϊκὴ πολυκατοικία*. Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς *λαϊκῆς μονοκατοικίας* εἶναι οἱ σοβαρότερες ἐλλείψεις στοιχειωδῶν ἀνάσεων καὶ ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ συντήρηση. «*Ἡ λαϊκὴ μονοκατοικία τῆς συναντᾶμε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιφέρειας τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν μεγάλων ἐλληνικῶν πόλεων*. Μὲ μιὰ κλιμάκωση γοήτρου, ἀποτελεῖ σήμερα τὴν κυριώτερη μορφή κατοικίας τῶν κατώτερων μεσαίων στρωμάτων καὶ τῆς κατώτερης τάξης (ἡ τελευταία σὲ

περιοχὲς πού πρόσφατα ἐντάχθηκαν στὸ σχέδιο πόλης). Ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι, μικροῦ-πάλῃλοι, μικρομαγαζάτορες, βιοτέχνες καὶ τεχνίτες, στεγάζονται σὲ μονοκατοικίες καὶ με διαφορετικὰ ποσοστὰ ἀνάμειξη ἀπὸ συνοικία σὲ συνοικία. Ἐδῶ δὲν θὰ συναντήσουμε πρὸς ἀνώτερα στρώματα».¹¹² Ὅσον ἀφορᾷ τὶς *ἐργατικὲς πολυκατοικίες*, ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση—ὅπως γενικότερα σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο—δὲν εἶναι πάντα καλὴ». Ἡ συντήρηση, σχεδὸν πάντα ὑποτυπώδης, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ γρήγορη ἐξαθλίωση τῶν κατασκευῶν. Ἐτσι, σὲ μερικὲς περιοχὲς (οἱ παλιὲς ἐργατικὲς συνοικίες τῆς Καισαριανῆς, γιὰ παράδειγμα) ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ slums.¹¹³ Ὁ τύπος τῆς *ἐργατικῆς μονοκατοικίας* «δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένος. Θὰ τὸν συναντήσουμε μόνο στὰ ὄρια μερικῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων ὅπου ἡ γῆ εἶναι φτηνὴ (Γιάννινα, Τρίκαλα, Μεσολόγγι). Τὶς περισσότερες φορές πρόκειται γιὰ προκατασκευασμένα πού κτίζονται γρήγορα γιὰ νὰ καλύψουν ἄμεσες ἀνάγκες γιὰ κατοικία. Τὸ σχέδιό τους εἶναι ἀπλό: κύβου κολλημένοι ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο σχηματίζουν σειρὲς με ἀσφαλτοστρωμένο ἢ ὄχι δρόμο ἀνάμεσα σὲ σειρὲς καὶ κήπους 10-20 τετραγωνικῶν μέτρων...».¹¹⁴

Μικρὸ σχετικὰ ποσοστὸ ἐργατῶν στεγάζεται σὲ *λαϊκὲς πολυκατοικίες*, πού εἶναι κατὰ κύριο λόγο κατοικίες τῶν μικροῦπαλλήλων καὶ μικροεπαγγελματιῶν. «Ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία συναντεῖται σ' ὅλες σχεδὸν τὶς λιγότερο προνομιούχες περιοχὲς τῶν μεγάλων πόλεων, ἀπὸ τίς σχετικὰ κεντρικὲς μέχρι καὶ τίς περιφερειακές... Στὸ μέτρο πού αὐξάνεται ὁ πληθυσμὸς τοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὄψη στὸ σχέδιο πόλης, ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία δείχνει ὅτι ἔχει τὴν τάση νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀντιστοιχίαν τῆς *μονοκατοικίας* σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη κλίμακα... Ἀκόμα καὶ σὲ μερικὲς νέες οὐσιαστικὰ ἐργατικὲς συνοικίες κοντὰ στῇ βιομηχανικῇ ζώνῃ (π.χ. Εἰδοσμός) εἶναι κυρίαρχος τύπος κατοικίας».¹¹⁵ Βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ φτηνὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ μὴ καλὴ κατασκευὴ, ὁ κακὸς ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ συνήθως κακὴ συντήρηση.

Ἀντίθετα, *μεγάλο μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης στεγάζεται σὲ ἰδιωτικὲς μονοκατοικίες ἢ βίλλες ἐκλεκτῶν προαστίων*. Ἡ παραδοσιακὴ ἀλλά καὶ νέα μεγαλοαστικὴ τάξη, ἂν ἐξαίρεσει κανεῖς ὁρισμένα παλιὰ καὶ νέα κτίσματα τοῦ Κολωνακίου (ρετιρέ κυρίως) ἔχει μεταφερθεῖ στὰ ὑγιεινὰ προνομιούχα προάστια τῆς Ἀθήνας καὶ στεγάζεται προπῶτως σὲ ἰδιωτικὲς μονοκατοικίες... Ἐτσι, ἡ *πιο συνηθισμένη σήμερα μεγαλοαστικὴ μονοκατοικία* εἶναι ἡ «*βίλλα*» τῶν ἐκλεκτῶν προαστίων...».¹¹⁶ Τὰ βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ μεγάλον μέγεθος, ὁ πολὺ καλὸς ἐξοπλισμὸς, τὰ ἀκριβὰ ὑλικά, ἡ τεράστια ποικιλία τῶν ρυθμῶν, τῶν μορφῶν, τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ζύλων, ἡ ἄριστη συντήρηση, τὸ ἄφθονο πράσινο, ἡ ἐφαρμογὴ σύγχρο-

110. Στὸ ἴδιο, σελ. 89-90.

111. Στὸ ἴδιο, σελ. 91.

112. Στὸ ἴδιο, σελ. 106-107.

113. Στὸ ἴδιο, σελ. 99.

114. Στὸ ἴδιο, σελ. 94.

115. Στὸ ἴδιο, σελ. 113-115.

116. Στὸ ἴδιο, σελ. 109.

νης αρχιτεκτονικής και ή χρησιμοποίηση έργων τέχνης, γενικά ή πολυτέλεια.¹¹⁷

3.4. Η ανισότητα στην εκπαίδευση

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση. Η κοινωνική προέλευση, ή οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη σύνθεση των φοιτητών. Στην ανώτατη εκπαίδευση υπεραντιπροσωπεύεται ή δασική τάξη και υποαντιπροσωπεύεται ή εργατική τάξη και ή αγροτιά. Οι εργάτες, π.χ., αντιπροσώπευαν το 1971 το 30,7% του ένεργου ανδρικού πληθυσμού 45-54 ετών, ενώ έδιναν το 1974 μόνο το 20,6% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ισότητας ήταν επομένως 0,67, δηλαδή πολύ μικρότερη από το 1 (πού δείχνει ότι δεν υπάρχει καμιά ανισότητα). Στους αγρότες, ή σχέση ισότητας ήταν 0,69. Αντίθετα, τα έλευθερα επαγγέλματα αντιπροσώπευαν τον ίδιο χρόνο το 5,1% του ένεργου ανδρικού πληθυσμού και το 10,3% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ανισότητας ήταν συνεπώς 1,98. Στους έμπορους, ή σχέση ανισότητας ήταν 1,32.¹¹⁸ Από τα στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι «ή ανώτερη κοινωνική τάξη έχει 2,5 φορές περισσότερες πιθανότητες να δει τα παιδιά της στο πανεπιστήμιο απ' ό,τι οι εργατικές και αγροτικές οικογένειες... ή οικονομική δυσπραγία μιας οικογένειας, το μορφωτικό ή επίπεδο, οι κοινωνικά καθορισμένες φιλοδοξίες της επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχολική επιτυχία των παιδιών της». Με άλλα λόγια, «ή ισότητα ευκαιριών δεν σημαίνει ταυτότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση».¹¹⁹

«Οι ανισότητες που προέρχονται από την κοινωνική προέλευση επιτείνονται από τις διαφορές που υπάρχουν στο μορφωτικό επίπεδο. Τα παιδιά των οποίων ο πατέρας έχει πανεπιστημιακή μόρφωση υπεραντιπροσωπεύονται στην ανώτατη εκπαίδευση (σχέση ισότητας 2,38 κατά το 1973-74). Το ίδιο συμβαίνει και για τα παιδιά με πατέρα που έχει γυμνασιακή μόρφωση (σχέση ισότητας 2,33). Αντίθετα, οι νέοι με πατέρα που έχει τελειώσει το Δημοτικό ή έχει ακόμα υποδεέστερη εκπαίδευση, υποαντιπροσωπεύονται και έχουν αντίστοιχη σχέση ισότητας 0,85 και 0,54».¹²⁰

3.5. Μερικές συγκρίσεις με τις άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ

Η φτώχεια είναι παγκόσμιο φαινόμενο, αλλά έχει διαφορετικές διαστάσεις και μορφές στις διάφορες χώρες και περιοχές. Η απόλυτη φυσική φτώχεια παρουσιάζει μαζικές διαστάσεις στις χώρες του τρίτου κό-

σμου, αλλά μικρότερες διαστάσεις στις αναπτυγμένες χώρες. Η σχετική κοινωνική φτώχεια εξακολουθεί να αποτελεί μεγάλο πρόβλημα και στις αναπτυγμένες χώρες. Η Ελλάδα, σαν χώρα με μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης, κατέχει και στον τομέα της φτώχειας μία ενδιάμεση θέση. Οι διαστάσεις της φτώχειας του πληθυσμού της είναι μικρότερες απ' αυτές των χωρών του τρίτου κόσμου, αλλά μεγαλύτερες απ' αυτές των προηγμένων χωρών. Αυτό φαίνεται και από τις παρακάτω διεθνείς συγκρίσεις με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ. Λόγω έλλειψης κατάλληλων στοιχείων, οι συγκρίσεις δεν είναι συστηματικές για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο· περιορίζονται σε όρισμένους βασικούς δείκτες.

Η εξέλιξη των πραγματικών μισθών παρουσιάζει παρόμοιες τάσεις σ' όλες τις χώρες της ΕΟΚ. Υπάρχουν όμως διαφορές στους ρυθμούς. Στην περίοδο του μεσοπολέμου, π.χ., ή πτώση της αγοραστικής δύναμης των ημερομισθίων στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερη απ' ό,τι στην Ιταλία στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Αντίθετα, ή αύξηση στην Ελλάδα ήταν γρηγορότερη απ' ό,τι στην Ιταλία. Στη δεκαετία του 1970, όμως, έχουμε πάλι διαφορετική πορεία: στην Ιταλία συντελείται σχεδόν συνεχής αύξηση, ενώ στην Ελλάδα έχουμε αθεομειώσεις (βλ. Διάγραμμα Ι, ΙΙ). Σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, ή αύξηση των πραγματικών μισθών στη μεταπολεμική περίοδο ήταν γενικά γρηγορότερη στην Ελλάδα.¹²¹

Το απόλυτο επίπεδο των ημερομισθίων και μισθών, όμως, εξακολουθεί να είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο απ' αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ. Το 1978, π.χ., το έτησιο εισόδημα του βιομηχανικού εργάτη με δύο παιδιά ήταν στην Ελλάδα κατά 1,8 - 2,2 φορές μικρότερο απ' αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 21).

Ο υποσιτισμός ήταν, και εξακολουθεί να είναι, περισσότερο διαδομένος στην Ελλάδα σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ. Προπολεμικά, οι συνθήκες διατροφής του ελληνικού λαού παρουσίαζαν τόσο από ποσοτική, όσο και από ποιοτική, άποψη μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με τις αναπτυγμένες χώρες.

121. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, *στό ίδιο*, σελ. 1105-1107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Έτησιο εισόδημα βιομηχανικού εργάτη με δύο παιδιά στις χώρες της ΕΟΚ, το 1978

Χώρα	Έτησιο εισόδημα σε χιλιάδες δυτικο-γερμανικά μάρκα	Ποσοστό με βάση την Ελλάδα=100
1. Δυτική Γερμανία	23,2	216,8
2. Βέλγιο	22,3	208,4
3. Γαλλία	20,6	192,5
4. Ιταλία	20,2	188,8
5. Άγγλια	18,8	175,7
6. Ελλάδα	10,7	100,0

117. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες *στό ίδιο*, σελ. 108-111.

118. Στοιχείο Γ. Σπυρόπουλου. Βλ. άρθρο Γ. Μητραλιά, «Η κοινωνική προέλευση φραγμός στην εκπαίδευση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/12/1978.

119. *Στό ίδιο*.

120. Γ. Μητραλιά, «Ανισότητα στην εκπαίδευση όταν δεν υπολογίζονται διαφορές μορφωτικού επιπέδου των γονέων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/1/1979, σελ. 21.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Σύγκριση τῆς διατροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ λαοῦ (1938-1944)

Εἶδη διατροφῆς	Κατὰ κεφαλὴ ἔτησια κατανάλωση σέ κιλά	
	Κατανάλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὶν τὸν πόλεμο	Κατανάλωση τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου
Σιτηρά	146,0	123,0
Ὀσπρία	8,6	2,4
Πατάτες	17,0	116,0
Κρέας	19,0	46,3
Αὐγά	4,3	10,4
Γάλα	39,0	136,0
Τυρί	5,3	5,3
Βούτυρο	0,9	3,4
Λάδι καὶ λίπος	14,0	15,7
Ζάχαρη	10,0	28,2
Φρούτα	31,6	25,0
Λαχανικά	56,0	90,0

Πηγή: 'Α. Ἀγγελόπουλου, *Τὸ οικονομικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα, 1945, σελ. 10.

«Ὁ Ἕλλην ἐργάτης—γράφει ὁ Χαριτάκης γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920—διατῆται κατὰ κανόνα πολὺ χειρότερα τοῦ συναδέλφου του τῶν λοιπῶν προηγμένων ἐυρωπαϊκῶν κρατῶν...».¹²² Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀκόμα καί σὲ καιρὸ εἰρήνης, διατρεφόταν πολὺ χειρότερα ἀπ' ὅτι ὁ ἀγγλικὸς λαός σέ

καιρὸ πολέμου. Ἡ διατροφή τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ἀνταποκρινόταν σέ 2.827 θερμίδες κατὰ κεφαλὴ τὴν ἡμέρα, ἐνῶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σέ 2.600 θερμίδες στὴν προπολεμικὴ περίοδο (μέσος ὅρος 1935-38), καί ἀπ' αὐτές τὸ 60% προέρχονταν ἀπὸ δημητριακὰ (βλ. Πίνακα 22).

Τὸ 1952-53, ἀπὸ 10 ἀναπτυγμένες ἐυρωπαϊκὲς χώρες, ἡ Ἑλλάδα εἶχε τὴ χαμηλότερη ποσότητα καὶ τὴ χειρότερη σύνθεση διατροφῆς.¹²³ Ἀπὸ μιὰ μελέτῃ πού διεξήγαγε ὁ Ὄργανισμὸς Τροφῶν καὶ Γεωργίας (FAO), τὸ 1963, γιὰ τὴν κατάσταση διατροφῆς τῶν κατοίκων 43 χωρῶν, ἀποδείχτηκε ὅτι «ἡ Ἑλλάς βρίσκεται στὴν ὀδὸν θέρσης, μὲ μέση ἡμερήσια κατανάλωση πρωτεϊνῶν 95 γραμμάρια...».¹²⁴

Στὴν περίοδο 1960-1974, ἡ ἰδιωτικὴ κατανάλωση στὴν Ἑλλάδα αὐξήθηκε μὲ γρηγορότερους ρυθμοὺς ἀπ' ὅτι στὴν πλειονοφία τῶν χωρῶν-μελῶν τοῦ ΟΟ-ΣΑ. Ἐτσι, ἡ θέση πού κατέχει ἡ Ἑλλάδα στὸ ἐπίπεδο ἰδιωτικῆς κατανάλωσης βελτιώθηκε σέ σχέση μὲ 18 χώρες τοῦ ΟΟΣΑ καὶ χειρότερευσεν στὴν περίπτωσιν μόνο δυὸ χωρῶν, τῆς Πορτογαλίας καὶ Ἰαπωνίας. Ἡ διαφορά πού χώριζε τὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸν μέσο ὁρὸ τῆς ΕΟΚ τῶν 9 χωρῶν στὴν κατὰ κεφαλὴ ἰδιωτικὴ κατανάλωση ἀπὸ 234,1%, πού ἦταν τὸ 1960, μειώθηκε σέ 175,9% τὸ 1974 (βλ. Πίνακα 23).

123. Βλ. *Οικονομικὴ καὶ Λογιστικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια ΕΛΛΑΣ*, τ.Δ', Ἀθῆναι, 1958, σελ. 670.

124. Ι.Κ. Ἐξάρχου, *στό ἴδιο*, σελ. 24.

122. Γ. Χαριτάκη, *στό ἴδιο*, σελ. 98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Κατὰ κεφαλὴ ἰδιωτικὴ κατανάλωση στίς χώρες τοῦ ΟΟΣΑ, 1960 καὶ 1974

Χῶρες	1960		1974	
	Σέ δολ. ΗΠΑ σέ σταθερὲς τιμὲς 1970	Ἑλλάδα=100	Σέ δολ. ΗΠΑ σέ σταθερὲς τιμὲς 1970	Ἑλλάδα=100
1. Δυτικὴ Γερμανία	1.121	260,1	1.845	196,5
2. Γαλλία	1.105	256,4	1.999	212,9
3. Ἰταλία	562	151,3	1.227	130,7
4. Κάτω Χῶρες	862	200,0	1.516	161,5
5. Βέλγιο	1.167	270,8	1.953	208,0
6. Λουξεμβούργο	1.236	286,8	1.964	209,2
7. Ἀγγλία	1.141	264,7	1.514	161,2
8. Ἰρλανδία	669	155,2	1.025	109,2
9. Δανία	1.332	309,1	1.985	211,4
ΕΟΚ τῶν 9	1.009	234,1	1.652	175,9
10. ΕΛΛΑΔΑ	431	100,0	939	100,0
11. Τουρκία	199	46,2	305	32,5
12. Νορβηγία	1.141	264,7	1.762	187,7
13. Σουηδία	1.640	380,5	2.364	251,8
14. Ἑλβετία	1.461	339,0	2.163	230,4
15. Αὐστρία	740	171,7	1.324	141,0
16. Πορτογαλία	285	66,1	672	71,6
17. Φινλανδία	757	175,6	1.436	153,0
18. Ἰσπανία	361	83,8	766	81,6
19. ΗΠΑ	2.265	525,5	3.320	353,6
20. Καναδός	1.722	399,5	2.678	285,2
21. Ἰαπωνία	458	106,3	1.188	126,5

Πηγή: *Ἐθνικοὶ Λογαριασμοὶ τῆς Ἑλλάδος, 1958-1975*, σελ. 220.

Η αναλογία της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν το 1974 ήταν στην Ελλάδα 69,7%. Το ποσοστό αυτό ήταν χαμηλότερο απ' αυτό των 4 χωρών και υψηλότερο απ' αυτό των 16 χωρών-μελών του ΟΟΣΑ.¹²⁵ Αυτό δείχνει πώς στην Ελλάδα υπάρχει μεγάλη ροπή προς την κατανάλωση.

Όσον αφορά τη διεθνή σύγκριση της διάρθρωσης της κατανάλωσης στην αρχή της μεταπολεμικής περιόδου, το 1950-1951, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη αναλογία στην κατανάλωση ψωμιού και λοιπών δημητριακών, λιπών και ελιών και ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στην κατανάλωση ζάχαρης, ζαχαρωδών και λαχανικών, όσπριων και φρούτων. Σε όλα τα άλλα είδη, και ιδιαίτερα στο κρέας, η αναλογία ήταν πολύ μικρότερη.¹²⁶

Στις δεκαετίες 1960-1970 συντελέστηκε μιá δριμύνη βελτίωση της διάρθρωσης της ελληνικής ιδιωτικής κατανάλωσης και σέ σχέση με την προηγούμενη περίοδο και σέ σύγκριση με άλλες χώρες, Παρ' όλο αυτό, στην ελληνική ιδιωτική κατανάλωση, σέ σύγκριση με τις αναπτυγμένες χώρες, αν και εξακολουθεί νά είναι μεγαλύτερη ή αναλογία των τροφίμων, του ιματισμού, υπόδησης, είναι μικρότερη ή αναλογία των δαπανών διαρκών αγαθών και εκπαίδευσης, άναυσης κτλ.¹²⁷

Τό 1978 ή κατά κεφαλή ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα ήταν κατά 1,01-2,7 φορές μικρότερη απ' αυτήν των άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ. Η διαφορά ήταν στην περίπτωση των αυτοκινήτων/1000 κατοίκων 2,4-5,4 φορές και στην περίπτωση των τηλεφώνων/1000 κατοίκους 0,7-2,1 φορές.¹²⁸

Διάφορες συγκρίσεις αποδείχνουν ότι οι συνθήκες ύγείας και ύγειονομικής περιβαλνσης είναι γενικά χειρότερες στην Ελλάδα, σέ σχέση με την πλειοψηφία των άλλων χωρών της ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 4).

Τά εργατικά άτυχήματα στίς αναπτυγμένες χώρες παρουσιάζουν γενικά πτωτική τάση στή μεταπολεμική περίοδο. Η Ελλάδα δέν άκολουθεί με συνέπεια αυτή τη ροπή. «Έντονη είναι ή άνησυχία της ΓΣΕΕ από την αύξηση των άτυχημάτων σέ εργοστασιακούς χώρους. Τό φαινόμενο αυτό δίνει στή χώρα μας τό θλιβερό προνόμιο νά κατέχει στόν τομέα αυτόν την πρώτη θέση στόν ευρωπαϊκό χώρο...»¹²⁹ Η συχνότητα και ή βαρύτητα των εργατικών άτυχημάτων στην Ελλάδα είναι γενικά μεγαλύτερη απ' αυτήν της πλειοψηφίας των αναπτυγμένων χωρών.

Τό ποσοστό των άνέργων στόν ενεργό πληθυσμό στην περίοδο πριν τό 1960 ήταν γενικά μεγαλύτερο από αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ. Στίς δεκαετίες τό 1960-1970 τό ποσοστό των έγγεγραμμένων σά

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Ένεργός πληθυσμός της ΕΟΚ ως ποσοστό μέσα στο συνολικό

Χώρες	1960	1970	1978/79 1980
1. Βέλγιο-Λουξεμβούργο	40	37,7	41,0
2. Δανία	46	49,9	51,3
3. Γαλλία	43	41,9	43,1
4. Δυτική Γερμανία	48	43,9	44,4
5. Όλλανδία	38	36,7	37,4
6. Ίρλανδία	41	37,6	35,0
7. Ίταλία	41	36,6	39,4
8. Μεγάλη Βρεταννία	48	46,3	47,1
9. ΕΛΛΑΔΑ	44	37,0	32,9

Πηγές: 1. *Yearbook of Labour Statistics* 1977, 980.

2. C.N. Athanassopoulos, *The Wealth of Nations*, 1979, 80.

3. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Άθήνα, 1979 (με συνεργασία της Βάσως Πορταρίτου-Κρεστέντη). «Οι πραγματικές διαστάσεις της άνεργίας και της ύποπασχόλησης στην Ελλάδα». *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 38.

Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας άνέργων είναι μικρότερο· αλλά μαζί, «ή άνεργία-ύποπασχόληση στην Ελλάδα βρίσκεται σέ επίπεδα υψηλότερα από τά αντίστοιχα μέσου δρου της ΕΟΚ».¹³⁰ Τό ποσοστό του ένεργου πληθυσμού στην Ελλάδα είναι χαμηλότερο (33%) απ' όλες τίς χώρες της ΕΟΚ (35-51%) (βλ. Πίνακα 24). Τό γεγονός αυτό θά έξει σάν συνέπεια νά δέξινθε στο μέλλον τό πρόβλημα της φτώχειας, γιατί ό πληθυσμός της Ελλάδας είναι «άπό τούς πιο γερασμένους στην Εύρώπη», και ή αναλογία του μη ενεργού πληθυσμού, δηλαδή των συντηρουμένων, είναι μεγαλύτερη. Έπιτείνει τό πρόβλημα τό γεγονός ότι ή αναλογία της γυναικείας άπασχόλησης είναι στην Ελλάδα πολύ μικρότερη σέ σχέση με τίς άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Τό επίπεδο άνεργίας είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο απ' αυτό άλλων μελών της ΕΟΚ. Τό ίδιο είναι μικρότερο και τό ποσοστό των έπιδιοτούμενων άνέργων.

Η αναλογία των άστεγων ήταν στο παρελθόν μεγαλύτερη στην Ελλάδα από ό,τι στίς άλλες χώρες της ΕΟΚ. Τό Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών είχε διαπιστώσει τό 1951 ότι τό 50% των εργατοπαλλήλων στην Ελλάδα διαβίει υπό στεγαστικά συνθήκες, αί όποίαι είναι αί άθλιότερες τίς Εύρώπης.¹³¹ Στή μεταπολεμική περίοδο, όμως, στίς νέες κατοικίες πού αναλογούν σέ 1000 κατοίκους, ή Ελλάδα κατέχει μία από τίς πρώτες θέσεις στην Εύρώπη. Σε σύγκριση, όμως, με τίς αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ, εξακολουθεί ακόμα νά παρουσιάζει καθυστερήση όσον άφορά τό μέγεθος και τίς άνέσεις των κατοικιών. Οί Έλληνες δέν έχουν φτάσει ακόμα τό διεθνές standard των αναπτυγμένων χωρών του ένός δωματίου και άνω.

Η αναλογία των χαμηλόμισθων, χαμηλοεισοδηματιών και των άπόρων, σέ σχέση με τίς άλλες χώρες της ΕΟΚ, στην Ελλάδα είναι υψηλότερη. Τό ίδιο ισχύει και γιά τούς μετανάστες πού άποτελούν τό φτωχο στρώμα των χωρών ύποδοχής.

125. Βλ. Έθνικούς Λογισμικούς της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 211.

126. Ύπουργείο Συντονισμού. Η ιδιωτική κατανάλωση 1950 και 1951, Άθήνα, 1955, σελ. 18.

127. Βλ. Έθνικοί Λογισμοί της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 221.

128. Ύπολογισμοί OECD. βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 20/11/1980.

129. Η Φωνή της ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978.

130. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, στο ίδιο.

131. Νέα Οικονομία, 5/1951, σελ. 227-228.

Τό ποσοστό τῶν ἀγράμματων, στή μεταπολεμική περίοδο, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἓνα ἀπό τά ὑψηλότερα στήν Εὐρώπη. Ἀντίθετα, τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης-μόρφωσης εἶναι ἀπό τά χαμηλότερα.

Τό ποσοστό τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης εἶναι ὑψηλότερο στήν Ἑλλάδα ἀπ' αὐτό τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς ΕΟΚ. Ὁ μέσος Ἕλληνας—σέ σχέση μέ τόν Δυτικοευρωπαῖο—ἱκανοποιεῖ λιγότερες ἀνάγκες.

Ἡ ἀνισότητα στήν κατανομή τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, τῶν κατοικιῶν, τῶν δυνατοτήτων καί ἐνκαιριῶν μόρφωσης κτλ. εἶναι ἐντονότερη στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν ἀντίστοιχη τῆς ΕΟΚ. Σ' αὐτό συμβάλλει καί τό σύστημα τῆς ἀμεσης φορολογίας πού—ἀντί νά ἀμβλύνει—ἐντείνει τήν ἀνισοκατανομή τῶν εἰσοδημάτων.

Οἱ διαστάσεις τῆς φτώχειας στήν Ἑλλάδα εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' αὐτές τῶν ἄλλων χωρῶν-μελῶν τῆς ΕΟΚ, ἀλλά εἶναι μικρότερες ἀπ' αὐτές τῶν χωρῶν τοῦ τρίτου κόσμου. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσει καί νά συγκρίνει κανεῖς μέ ἀκρίβεια τή φτώχεια στίς διάφορες χώρες, ἰδιαίτερα ἂν ληθοῦν ὑπόψη οἱ κοινωνικές πλευρές τοῦ προβλήματος, οἱ στατιστικές δυσκολίες

κτλ. Μέ βάση τά στοιχεῖα καί τοὺς ὑπολογισμούς, πού ἀναφέρουμε στή μελέτη, μπορούμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τό ποσοστό τῶν φτωχῶν στήν Ἑλλάδα προσεγγίζει τό 20% τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι δηλαδή διπλάσιο ἀπό τό μέσο ποσοστό τῆς ΕΟΚ πού ὑπολογίζεται γύρω στό 10%. (Ὁ ὑπολογισμός γιά τήν Ἑλλάδα παίρνει ὑπόψη—μεταξύ τῶν ἄλλων—τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων πού βρίσκονται στό κατώτατο κλιμάκιο ἀμοιβῆς (12,8%), τό ποσοστό τῶν ἀνέργων καί ὑποαπασχολούμενων, πού εἶναι 8,7%, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ σέ ἄθλιες συνθήκες κατοικίας (7,2%), τοὺς συνταξιούχους μέ πολύ χαμηλές συντάξεις κ.ἄ. Ἀπ' τό ὑπολογισμένο κατ' αὐτό τόν τρόπο ποσοστό ἀφαιροῦνται φυσικά οἱ ἐπικαλύψεις).

Ταυτόχρονα, πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι καί ὁ βαθμός φτώχειας εἶναι μεγαλύτερος στήν Ἑλλάδα ἀπ' τόν μέσο ὁρο τῆς ΕΟΚ. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' τό γεγονός ὅτι στήν Ἑλλάδα—σέ σχέση μέ τόν μέσο ὁρο τῆς ΕΟΚ—τό ἐτήσιο εἰσόδημα τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη εἶναι δύο φορές μικρότερο, τό χάσμα ἀναγκῶν καί εἰσοδήματος εἶναι μεγαλύτερο.